

Schöne Grüße aus der Mauerstadt!

*Een antropologisch onderzoek naar de relatie tussen de commodificatie
en authenticiteit van de Berlijnse muur, 25 jaar na de val*

Lindsey Groot

Algemene gegevens

Universiteit Utrecht

Faculteit Sociale Wetenschappen

Masterprogramma Multiculturalisme in vergelijkend perspectief

Auteur: Lindsey Groot

Studentnummer: 3957322

Onderzoekslocatie: Berlijn, Duitsland

Onderzoekperiode: 05-02-2014 t/m 23-04-2014

Begeleiding: Katrien Klep & Rutger-Jan Scholtens

Illustratie kaft: Guillermo Oost

Trefwoorden: Antropologie, Multiculturalisme, Commodificatie,
Authenticiteit, Memory, Toerisme, Berlijn

Voor- en dankwoord

“Busticket? Check. Veldflesjes Berlijnse wodka voor vrienden? Check. Dwangmatig alle documenten overgezet naar USB-stick, harde schijf, mail én Dropbox? Check. Ook gekeken of het er daadwerkelijk op staat..? Voor de derde en laatste keer gaat mijn laptop uit de tas en zie ik dat alles uiteraard veilig in het virtuele wolkendek staat opgeslagen. Alle interviews, gesprekken, opmerkingen en observaties gaan keurig uitgeschreven mee terug naar Amsterdam. Ga ik Berlijn missen? Dat hoor je toch te constateren op je laatste dag, ook al heb je misschien al weken heimwee? Heimwee is gelukkig een onbekende gebleven en deze stad missen zal ik zeker. Nu besef ik pas dat ik de stomme dingen die me soms wél naar huis lieten verlangen, misschien nog wel het meest ga missen. Nooit meer een boete omdat er iemand op mijn bagagedrager zit. Geen afkeurende blikken in de metro meer omdat er een kappertje uit mijn broodje valt. Nooit meer vloekend en tierend naar de eerstvolgende pinautomaat struinen, omdat je in die achterlijke stad nergens aan de kassa kunt pinnen. En er pas na twee maanden achter komen dat ik daar per keer ook nog eens €5,99 transactiekosten voor heb betaald. Ja, het was hier fantastisch en ik verwacht dat ik deze haat-liefdeverhouding met deze stad mijn hele leven zal onderhouden”
(fragment uit eigen dagboek, 23 april 2014).

Het is wellicht ironisch te noemen dat ik met weemoed terugkijk op mijn tijd in Berlijn, na het lezen van alle bovenstaande ergernissen. Maandenlang deed ik onderzoek naar hoe mensen het verleden vormgeven door het te selecteren, onderdrukken, dramatiseren of juist te idealiseren. Vooral laatstgenoemde noemde ik weleens kortzichtig, oppervlakkig, getuigen van een gebrek aan kennis. En zie hier, een optimale idealisering van mijn recente verleden in Berlijn prijkt in het voorwoord van de scriptie waar ik maandenlang aan heb gewerkt. Een periode vol stress waarin ik meerdere keren smeekte dat het snel afgelopen zou zijn. Toch weet ik zeker dat ik ook h er binnenkort met warme gevoelens aan zal terugdenken, mede dankzij de hulp die ik uit verschillende hoeken aangeboden heb gekregen. Zoveel hulp, dat het teveel is om allemaal op te noemen, maar graag maak ik van dit voorwoord gebruik om een aantal van hen te bedanken. Allereerst wil ik al mijn informanten bedanken voor hun medewerking, zonder hen was dit onderzoek nooit zo waardevol geworden. Daarnaast noem ik graag in het bijzonder Katrien Klep en Rutger-Jan Scholtens, die mij tijdens

het veldwerk en het schrijfproces onmisbare intellectuele steun hebben geboden. Tevens mijn vriend Sjoerd Klumpenaar en mijn klasgenoot Floor Baptista Viegas, die mij ten alle tijden hebben gemotiveerd en geadviseerd. Tot slot bedank ik graag mijn bovenbuurvrouw Emmie Hurks, die mij regelmatig voorzag van de broodnodige pauzes en koppen koffie.

Lindsey Groot

Participerende observatie bij *Checkpoint Charlie*.
Foto: Lindsey Groot

Inhoudsopgave

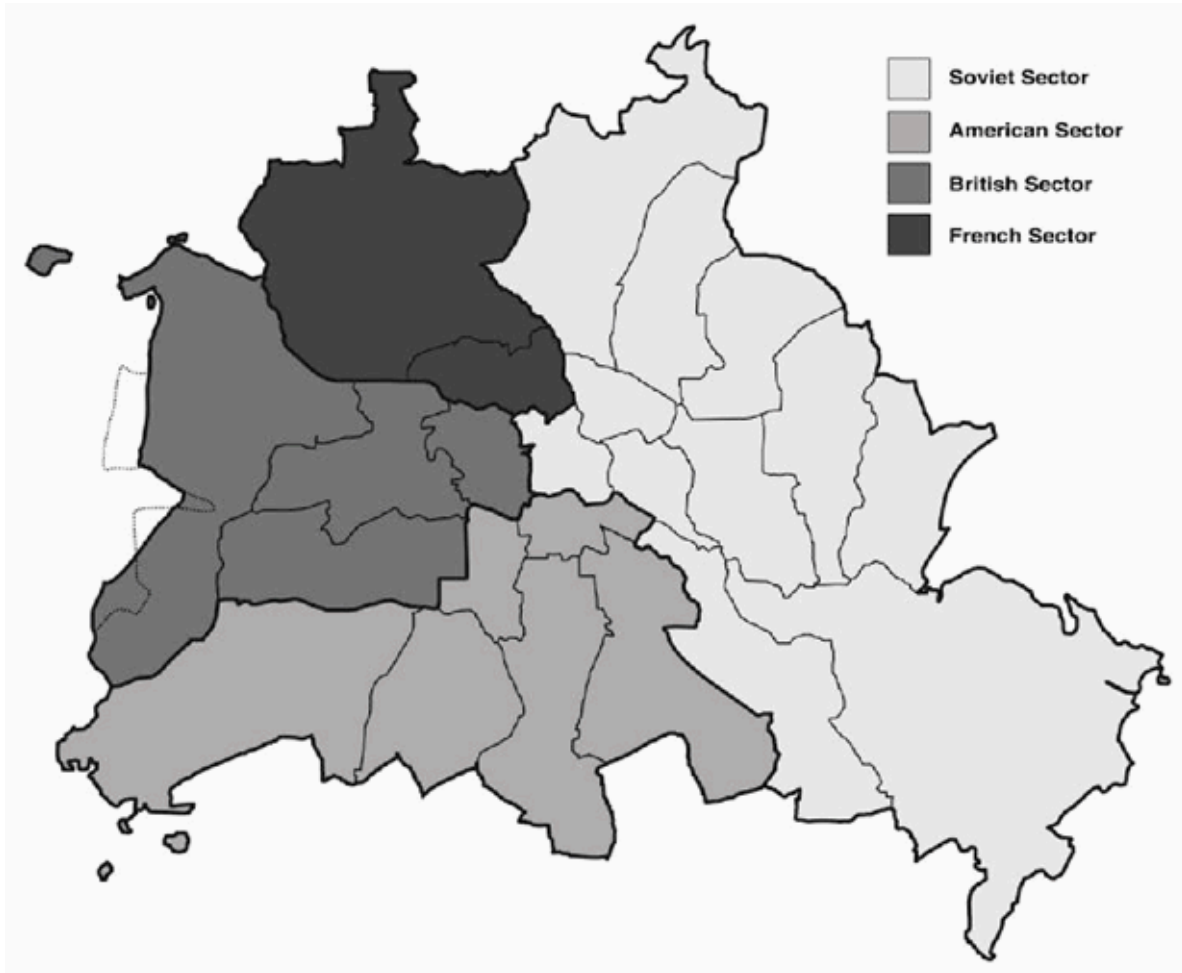
Algemene gegevens	2
Voor- en dankwoord	3
Inhoudsopgave	5
Kaarten	7
<u>1. Inleiding</u>	<u>11</u>
1.1 Antropologisch debat	11
1.2 Methodologie en reflectie	13
1.3 Structuur	15
<u>2. Theoretisch kader</u>	<u>18</u>
2.1 Mondialisering en geheugen	18
2.2 Nostalgische herinneringen	20
2.3 De verkoop van het verleden	21
2.4 Authenticiteit	23
<u>3. Donkere herinneringen</u>	<u>26</u>
3.1 Tranenpaleis	26
3.2 Geschiedenis van de Berlijnse muur	28
3.3 Een nieuwe communistische staat	30
3.4 Controle, repressie en paranoia	31
3.5 Management van herinneringen	33
<u>4. Het nieuwe Berlijn</u>	<u>38</u>
4.1 <i>Nation building</i>	39
4.2 Ontwrichting en verdringing	41
4.3 ‘Ostalgie’	44
4.4 Representatie	45
<u>5. De muur in de glazen bol</u>	<u>48</u>
5.1 De muur als attractie	48
5.2 Fysieke representaties van de “Mauer im Kopf”	50
5.3 Authenticiteit	54
<u>6. Fragmentatie</u>	<u>58</u>
6.1 ‘Correct beeld’	58
6.2 Expliciet versus impliciet	61
6.3 Fragmentatie in authentieke ervaringen	63

7. Conclusie	65
8. Literatuurlijst	69
9. Bijlagen	73

Kaarten

Kaart 1: Berlijn onderverdeeld in vier sectoren (1949 – 1989)

Bron: Wilke (2014)

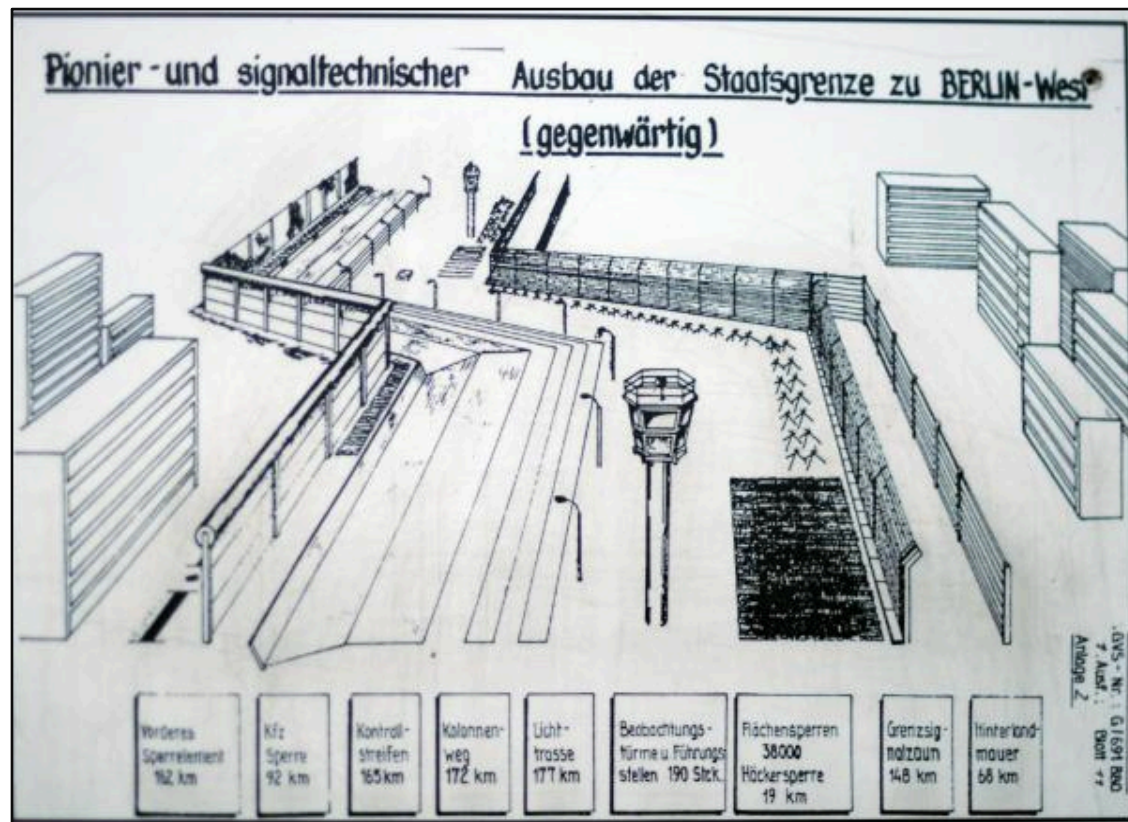
Kaart 2: Route van de Berlijnse muur met grensposten

Bron: <http://www.berlijnsemuur.info/muur-periode-1961-1989.htm>

Kaart 3: Overzicht van de grenszone

Bron: <http://www.ditisberlijn.nl/bezienswaardigheden/berlijnse-muur>

Kaart 4: Huidige situatie Berlijn

Bron: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Berlin_map.png

1. Inleiding

“*What business do we have in Berlin? Memories*”
(Schlör 2006:85).

Exact vijftwintig jaar na de val, is de Berlijnse muur zowel geschiedenis als actualiteit. Het betonnen symbool van de Koude Oorlog dat in 1989 zo rigoureus met de grond gelijk werd gemaakt, keerde in het nieuwe millennium als toeristische attractie weer terug naar het Berlijnse landschap. Daarmee werd het symbool voor de epische confrontatie tussen het kapitalisme en communisme een kapitalistische grondstof. Ondernemers nemen toeristische bezoekers mee terug in de tijd met afgebrokkelde stukjes muur, paspoortstempels uit de DDR en grenswachters bij *Checkpoint Charlie*. Daarbij functioneert ‘authenticiteit’ als de belangrijkste marketingterm.¹

Een fascinatie voor de Duitse hoofdstad en een diepgaande interesse in de wisselwerking tussen commodificatie en authenticiteit vormden de basis voor mijn antropologische onderzoek in Berlijn. Voor vertrek was ik sceptisch ten opzichte van mensen die bezoekjes brengen aan dergelijke historische toeristenattracties, helemaal als deze door hen ook nog eens als authentiek bestempeld werden. Om dit beter te begrijpen, verdiepte ik mij in de beleving van authenticiteit en op welke manier deze verandert onder invloed van commodificatie. Uiteindelijk richtte mijn onderzoek zich op de vraag: wat is de relatie tussen de commodificatie en authenticiteit van de Berlijnse muur, 25 jaar na de val?

1.1 Antropologisch debat

Door mijzelf bovenstaande onderzoeksvraag te stellen, werp ik automatisch mijn licht op het achterliggende antropologische debat omtrent commodificatie en authenticiteit. De verkoop van het verleden, variërend van historische ervaringen tot tastbare stukjes Berlijnse muur, wordt in de culturele antropologie vaak aangeduid met termen als *commodification of memory* en *commodification of history*. Het is een proces dat volgens veel antropologen complicaties met zich mee brengt, waardoor het een bedreiging zou zijn voor authenticiteit (Bartoletti et al. 2010). Deze commodificatie, ofwel het verkoopbaar maken van herinneringen, zou volgens critici als MacCannell

¹ Constatering op basis van *fieldnotes*

(1973) en Greenwood (1977) een bepaalde standaardisering teweegbrengen, waardoor culturele betekenissen zouden veranderen en Berlijners misschien zelfs hun identiteitsbesef zouden kwijtraken (MacDonald 2013). Volgens deze critici worden betrokkenen immers gemanipuleerd om zichzelf en hun verleden te performen in opdracht van commerciële doeleinden. Daarnaast verandert de betekenis van culturele producten door commodificatie en is ook cultureel erfgoed niet meer dan een kunstmatig geproduceerde herinneringspraktijk, gedomineerd door de markt (Greenwood 1977). MacCannell (1973) gaat nog een stap verder en stelt dat niet alleen authenticiteit hierdoor verloren raakt, maar het tegelijkertijd *staged authenticity* veroorzaakt: een geësceneerde authenticiteit die niets meer te maken heeft met de ‘echte’ authenticiteit. Hiermee schildert MacCannell de ‘kopers’ van deze ervaringen, veelal toeristen, af als symbolische kannibalen die naast materiële producten, ook de culturen waarin zij zich op dat moment bevinden, meenemen in hun vraatzucht (Burns 1999:41). Gezamenlijk concluderen zij in ieder geval dat *staged authenticity* en gecommificeerde aspecten van cultuur allesbehalve authentiek kunnen zijn.

Daar tegenover staan echter antropologen als Cohen (1988) en Arjun Appadurai die stellen dat commodificatie helemaal niet in staat is om een bedreiging te vormen voor authenticiteit (Halewood and Hannam 2001). Zo stelt Appadurai: “*It should be kept in mind that value is never inherent property of objects themselves, but a judgement made about them by consumers*” (Halewood and Hannam 2001:576). Met andere woorden, authenticiteit is een sociaal construct en zit niet opgesloten in het bouwwerk zelf. Van hieruit kan erkend worden dat authenticiteit niet iets is dat wel of niet aanwezig is, maar onderhandelbaar is en door iedereen anders ervaren kan worden (Cohen 1988).

Een zorgvuldige analyse van mijn data heeft uitgewezen dat ik niets anders kan doen dan me aan te sluiten op de visie van Erik Cohen (1988) en Arjun Appadurai. Zowel toeristen als Berlijners maakten – vaak impliciet en onbewust – duidelijk dat authenticiteit geen eigenschap is van het bouwwerk zelf, maar een waarde is die zij toekennen op basis van eigen herinneringen. Daarmee heeft de authenticiteit van de Berlijnse muur op geen enkele manier te lijden onder het commodificatieproces.

1.2 Methodologie en reflectie

Data verzamelde ik van februari tot mei 2014, tijdens etnografisch veldwerk in Berlijn. Datacollectie heeft altijd in opdracht gestaan van het leren begrijpen hoe het samenspel tussen verschillende actoren in het veld eruitziet en hoe authenticiteit en betekenisgeving hierbij onderhandeld en beïnvloed worden. Om overkoepelende structuren en onderhandelingen goed te kunnen analyseren, heb ik ervoor gekozen om de focus van mijn onderzoek niet te beperken tot één ‘groep’ of plaats. Om in staat te zijn deze overkoepeling wel te zien, paste ik *multi-sited fieldwork* toe, gedecentraliseerd veldwerk waarbij behalve de Berlijnse muur zelf, ook het onmiskenbare *Checkpoint Charlie*, de *East Side Gallery* en het *Berliner Mauer Gedenkstätte* tot de onderzoekslocaties behoren. De totstandkoming van deze *places of memory* wordt nader toegelicht in de kadertjes die zijn verwerkt in deze thesis.

De term *multi-sited*, of *multilocal* is hier echter enigszins misleidend, omdat het suggereert dat het onderzochte proces herkend kan worden in verschillende afgesloten lokale eenheden (Hannerz 2003:206). Het ondermijnt hiermee te erkennen dat *multi-sited fieldwork* berust op de verbindingen en onderhandelingen tussen verschillende plaatsen en mensen, en dat het dus niet gaat om de lokale eenheden zelf. Aangezien dit onderzoek zich juist focust op deze verbindingen, zou ik mijn onderzoek graag willen bestempelen als wat Hannerz (2003) noemt: *translocal fieldwork* (Hannerz 2003:206).

Aangezien het onderwerp van dit onderzoek vereist dat de onderzoeker zich niet blind staart op de processen die gaande zijn binnen bepaalde lokale eenheden, maar zich juist focust op het overkoepelende proces, heb ik als onderzoeker methoden toegepast die horen bij *translocal fieldwork*. Allereerst was er sprake van gedecentraliseerd veldwerk, omdat verschillende locaties het immers mogelijk maken dat hiertussen onderhandeld kan worden. Daarnaast heb ik me als onderzoeker zoveel mogelijk laten leiden door de verhalen van informanten in het veld. Daarbij hebben hun ervaringen dus ook altijd centraal gestaan en heb ik mij als antropoloog zo neutraal mogelijk proberen op te stellen, door regelmatig te reflecteren op mijn eigen culturele bagage.

Om overkoepelende processen als het onderhandelen in authenticiteit zo goed mogelijk te kunnen analyseren, achtte ik het noodzakelijk om met alle actoren evenveel in aanraking te komen. Om die reden vestigde ik me zowel letterlijk als

figuurlijk midden in het onderzoeksveld. Zo koos ik bewust voor een woonruimte in een studentenflat met zowel internationale als Duitse studenten. Op die manier profiteerde ik van ervaringen van zowel Berlijners die de muur zelf nog hebben meegemaakt, als van internationale studenten die de muur vaak louter uit de media kennen. Een mooie bijkomstigheid was dat de desbetreffende flat ook nog eens midden in de stad stond, tegen de voormalige grensroute aan, waardoor ik gemakkelijk in staat was om het voormalige Oost-Berlijn evenveel te bezoeken als het voormalige West-Berlijn.

Daarnaast bevond ik me als onderzoeker ook op een andere manier midden in het veld. In een tijdsbestek van drie maanden transformeerde ik van toerist die regelmatig de weg moest vragen en overal foto's van nam, in een inwoner van Berlijn die regelmatig toeristen de weg wees en foto's van hen nam. Op die manier bevond ik me tussen mijn twee belangrijkste onderzoeksgroepen, toeristen en Berlijners. Doordat ik als onderzoeker langzaam zelf transformeerde van toerist naar bewoner, was het verleidelijk om al vergaarde data aan te passen. Ik betrapte mezelf op het feit dat ik voorgaande observaties en interpretaties wilde 'verbeteren,' of liever gezegd, wilde beïnvloeden. Door me continu bewust te zijn van het feit dat ik zelf deze transformatie onderging, kon ik mijzelf van deze zogenaamde verbeterpogingen weerhouden.

De veelzijdige onderzoekspopulatie vereiste ook een breed scala aan onderzoeksmethoden. Wegens het toepassen van *translocal fieldwork* berustte het grootste gedeelte van het onderzoek op *being there*, of misschien toepasselijker bij het gedecentraliseerde aspect: "*being there... and there... and there!*" (Hannerz 2003:206). Om toeristen te leren begrijpen, heb ik mij op de drie onderzoekslocaties (*Checkpoint Charlie*, *East Side Gallery* en het *Berliner Mauer Gedenkstätte*) gedragen als een participerende observant. Door simpelweg aanwezig te zijn en me als toerist te gedragen, kon ik andere toeristen op een onbedreigende manier observeren. Hoewel participerende observatie in grote mate een natuurlijke bezigheid was voor het leren begrijpen van toeristen, vergde het bij het leren begrijpen van Berlijners meerdere kwaliteiten. Zo heb ik het verbeteren van de beheersing van de Duitse taal direct bij aankomst prioriteit gegeven, waardoor ik snel in staat was betere gesprekken te voeren, mijn toegankelijkheid te vergroten en een grotere mate van rapport op te bouwen. Daarmee probeerde ik de kwaliteit van mijn data te verhogen

(DeWalt and DeWalt 2011). Bij het opbouwen van rapport heeft de organisatie van het *Berliner Mauer Gedenkstätte*, als onderdeel van de gelijknamige gesubsidieerde stichting, een belangrijke rol gespeeld. De medewerkers van de stichting waren vanaf het begin bereid om mij in contact te brengen met Berlijners die ervoor open stonden om over hun ervaringen met de Berlijnse muur te praten. Hierbij heb ik altijd in mijn achterhoofd gehouden dat dit mensen betrof die – weliswaar via een organisatie – zelf hebben geïnitieerd om over hun ervaringen te praten. Om die reden ben ik via deze informanten op zoek gegaan naar Berlijners die dit initiatief nog niet op deze manier hadden genomen, om zo een gevarieerder aanbod aan informanten te creëren en de validiteit van mijn data te verhogen.

Aanvullend op participerende observatie als belangrijkste onderzoekstechniek, zijn er verschillende soorten interviews en gesprekken gevoerd. Deze variëren van officiële interviews met medewerkers van het *Berliner Mauer Gedenkstätte*, tot informele gesprekken met toeristen bij *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery*. Deze variatie aan onderzoeksmethoden zal dan ook terug te lezen zijn.

1.3 Structuur

Na deze inleiding volgt er een theoretisch raamwerk waarin duidelijk wordt met welke bagage aan wetenschappelijke kennis ik mijn data zal analyseren. De begrippen nostalgie, herinneringen, authenticiteit en commodificatie krijgen een nadere toelichting. Het theoretisch kader start met een analyse van kenmerken van het moderne geheugen en in hoeverre mondialisering dit veranderd heeft. Duidelijk wordt dat herinneringen niet refereren aan een feitelijke geschiedenis, maar aan een subjectieve interpretatie daarvan. Herinneringen zijn daardoor zeer kwetsbaar voor manipulatie, iets dat in het tweede deel wordt verklaard onder de kop ‘nostalgie.’ Daarna schets ik de antropologische discussie over de manier waarop geschiedenis verkoopbaar, ofwel tot een *commodity* gemaakt wordt, en hoe betekenisgeving en authenticiteit hierdoor beïnvloed worden.

Als vervolg op het theoretische kader start ik met het empirische gedeelte. Aan de hand van een historische opbouw aan herinneringen zal ik laten zien hoe het proces van commodificatie van de Berlijnse muur is verlopen. Dit betekent dat herinneringen en betekenissen die worden toegekend aan het bouwwerk zijn onderverdeeld in verschillende fases. Een dergelijke opbouw acht ik waardevol, omdat zo duidelijk

wordt welke weg het IJzeren Gordijn heeft afgelegd om zich te ontwikkelen tot toeristische attractie. Wanneer dit duidelijk is, wordt het zinvol om te kijken naar de relatie tussen commodificatie en de authenticiteit van de Berlijnse muur.

Om te begrijpen hoe het overblijfsel van de Koude Oorlog inmiddels een amuserende functie heeft, acht ik het noodzakelijk om de historische opbouw in deze thesis te starten met herinneringen aan de periode waarin de muur nog in functie was. Aan de hand van recent werk van geschiedkundigen als Manfred Wilke (2014) en Carole Fink (2014) plaats ik dergelijke herinneringen in een feitelijke, historische context. Aan de hand hiervan wordt duidelijk dat het bouwwerk niet alleen refereerde aan de tweedeling van de stad, maar evident stond aan het bestaan van de DDR, waar mensen leefden in angst en onderdrukking. Na dit beschreven te hebben, wordt het ook begrijpelijk waarom zowel inwoners als de overheid het bouwwerk na de val zo snel mogelijk met de grond gelijk wilden maken.

Als vervolg hierop ga ik in op herinneringen aan de eenwording van Berlijn. Aan de hand van de zeer waardevolle analyses van auteur en Berlijner Toralf Staud (2003) zal in dit hoofdstuk duidelijk worden waarom de val van de muur Oost-Berlijners geen garantie bood voor een zorgeloos leven. Een nauwkeurige beschrijving van de gevolgen van deze eenwording, maakt het mogelijk om te begrijpen waarom herinneringen van Oost-Berlijners aan de Berlijnse muur ineens te maken hadden met romantisering en nostalgie. Daarbij bieden de sociaalwetenschappelijke analyses van Joseph Jozwiak en Elisabeth Mermann (2006) onnoemelijke steun. Als afsluiting van dit hoofdstuk laat ik zien hoe de romantisering van dit verleden werd belichaamd in consumentenproducten en werd gerepresenteerd door de media. Hierbij gebruik ik het werk van Daphne Berdahl (1999) en Arwen Puteri (2014).

In deze derde laag van herinneringen wordt duidelijk hoe deze nostalgische, geromantiseerde representatie van het verleden ervoor zorgde dat dergelijke herinneringen aan de Berlijnse muur over de hele wereld verspreid raakten. Tevens laat ik zien dat deze herinneringen ervoor zorgden dat toeristen behoefte kregen aan een fysieke representatie van de muur die zij in gedachten hadden. Hierbij speelt het werk van Joachim Schlör (2006) een zeer belangrijke rol, omdat hij laat zien hoe het politieke symbool van de Koude Oorlog transformeerde in een stedelijk icoon. Het theoretische zwaartepunt ligt ook in dit hoofdstuk, omdat ik laat zien waarom sterk

gecommodificeerde *places of memory* door toeristen als authentiek kunnen worden gezien, terwijl deze door Berlijners vaak verafschuwd worden. Aan de hand van mijn data-analyse wordt duidelijk waarom ik me aansluit bij de visie van Erik Cohen (1988) en Arjun Appadurai, en dat authenticiteit moet worden gezien als sociaal construct (Halewood and Hannam 2001).

Het voorlaatste hoofdstuk gaat dieper in op authenticiteit op gecommodificeerde *places of memory*. Ik laat zien dat commodificatie een wezenlijke versplintering, ofwel fragmentatie heeft veroorzaakt in het ervaren van authenticiteit. Aan de hand van twee nieuwe concepten die ik introduceer; namelijk inductieve en deductieve ervaringen van authenticiteit, laat ik zien dat er een duidelijk onderscheid is te maken in de manier waarop Berlijners authenticiteit ervaren en hoe toeristen dit doen. Hierbij spelen aspecten uit de wetenschapsfilosofie, beschreven door Jesper Tijnstra en Hennie Boeije (2011) een cruciale rol.

In de conclusie bewandel ik nog eenmaal beknopt de weg die de Berlijnse muur heeft afgelegd van beladen, politiek symbool naar toeristische attractie. Ik geef tevens antwoord op de hoofdvraag en benadruk daarnaast dat commodificatie een fragmentatie veroorzaakt in de beleving van authenticiteit.

2. Theoretisch kader

2.1 Mondialisering en geheugen

“Kein gewesener Staat ist besser dokumentiert als die DDR. Trotzdem ändert sie sich ständig, weil wir, ihr Gedächtnis, nicht bleiben können, die wir waren. Jedes Erinnern ist ein heutiger Akt, aber heute wird nicht für immer entschieden. Morgen erinnern wir uns anders. Das Gewesene ist voller Möglichkeiten. Was für eine Show”
(Dieckmann 2003)

“Geen enkele staat is beter gedocumenteerd dan de DDR. Desondanks verandert ze voortdurend, omdat wij, haar geheugen, niet altijd degene kunnen blijven die we ooit waren. Elke herinnering is een handeling van vandaag, maar wat we vandaag beslissen te herinneren, zullen we niet eeuwig trouw blijven. Morgen herinneren we anders. Het verleden is vol mogelijkheden. Wat een show!”

Zoals journalist en Berlijner Christoph Dieckmann (2003) met bovenstaande tekst treffend weet te omschrijven, laat het menselijk geheugen zich niet intomen door gedocumenteerde feiten. Het verleden is een fluïde fenomeen dat continu verandert en wordt herzien onder invloed van tijd, ruimte en persoonlijke belangen (Jozwiak and Mermann 2006:780). Zelfs fysieke overblijfselen uit het verleden perken deze fluïditeit niet in, maar bieden juist ruimte voor verschillende interpretaties. In deze paragraaf wordt aan de hand van een sociaalwetenschappelijke analyse van de geschiedenis duidelijk hoe deze fluïditeit kon ontstaan. Kennis van deze ontwikkeling is noodzakelijk, aangezien het empirische gedeelte in deze thesis veel aandacht besteedt aan de selectie en vervorming van herinneringen aan de Berlijnse muur.

De val van de Berlijnse muur wordt in het sociaalwetenschappelijke discours vaak gezien als het startschot van een ‘nieuwe wereldorde.’ Het betekende het einde van het bipolaire machtssysteem van de Koude Oorlog, met de Sovjet-Unie enerzijds en de Verenigde Staten anderzijds. De wereld leek weer één handelsmarkt te worden (Eriksen 2007:3). Samen met de opkomst van internet en *identity politics* zorgde dit ervoor dat transnationale economische activiteiten toenamen, net als de stroom van mensen en ideeën. Het zorgde ervoor dat ons idee van *people on the move* veranderde, en biedt wellicht een verklaring waarom het begrip mondialisering pas enkele

decennia wordt opgenomen in onze vocabulaire, ondanks haar eeuwenlange aanwezigheid (Eriksen 2007).

De maatschappij waarin we nu leven, wordt gekenmerkt door een hoge mate van contingentie, wat inhoudt dat elk verschijnsel in de moderne samenleving noch noodzakelijk, noch onmogelijk is (Bartoletti et al. 2010). Terwijl de toekomst voorheen al werd uitgestippeld door ouders en afkomst, ligt nu het lot in eigen handen. Daarnaast speelt digitalisering een belangrijke rol in de moderne maatschappij. Diepgaande banden en contacten, ook wel *strong ties* genoemd, kunnen behouden worden middels technologische ontwikkelingen, maar deze ontwikkelingen zorgen er tevens voor dat deze *strong ties* veranderen in *weak ties* (Eriksen 2007). Met andere woorden, terwijl in voorgaande eeuwen informatie *face-to-face* werd gedeeld en netwerken bestonden uit goede vrienden en familie, wordt informatie nu vaak gedeeld via tussenstations als media en onderwijs. Bovendien beschrijven we de mensen uit ons netwerk vaker als ‘kennis’ dan als ‘vriend’ (Eriksen 2007:17).

Roberta Bartoletti (et al. 2010) stelt dat deze contingentie ook is terug te zien in hoe de moderne samenleving omgaat met geschiedenis en herinneringen. Wat wordt onthouden, had men net zo goed kunnen vergeten en andersom. Dit wil zeggen dat herinneringen continu worden herzien en hervormd, zodat deze kunnen versmelten met de identiteit. De (geschiedenis)verhalen waarmee men zich kan identificeren, worden door die tussenstations bovendien steeds zwakker. Daardoor wordt het sociale geheugen in de moderne samenleving ook gekenmerkt door een hoge mate van eventualiteit; het is tenslotte maar net welke versie men hoort. Bovendien is het niet meer nodig om geschiedenis van top tot teen te kennen en over te dragen, dit werk wordt digitaal van ons overgenomen. Alles wat de moderne samenleving onthoudt of vergeet, of het nu gebeurtenissen, betekenissen of ideeën zijn, maken niet langer deel uit van een organisch geheel dat versmelt met identiteit, maar kan worden gedemonteerd en gescheiden, zodat het weer op een andere manier in elkaar kan worden gezet (Bartoletti et al. 2010:24). Met andere woorden, de relatie tussen wat wordt onthouden en wordt vergeten, wordt in de moderne samenleving steeds meer gebaseerd op een algemeen gevoel van gelijkwaardigheid (Bartoletti et al. 2010:24).

2.2 Nostalgische herinneringen

We zien dus dat onze perceptie van het verleden in de moderne maatschappij enorm is veranderd. Dit is niet alleen toe te schrijven aan het feit dat geschiedenis inmiddels via tussenstations als scholen en kerken wordt doorgegeven, maar ook aan de beïnvloeding vanuit de media. Onze historische waarneming is daardoor volgens Pierre Nora (1989) enorm verwijd en zorgt ervoor dat we steeds meer feiten opslaan onder de noemer ‘geschiedenis.’ Dit zorgt er echter voor dat we ons bewust moeten zijn van het verschil tussen geschiedenis en herinneringen hieraan. Terwijl deze termen vaak als synoniemen voor elkaar worden gebruikt, lijken ze in betekenis echter lijnrecht tegenover elkaar te staan. Nora (1989) beschrijft geschiedenis als een problematische universele reconstructie van het verleden, dat er inmiddels niet meer is. Herinneringen zijn daarentegen niet historisch, maar een levend fenomeen dat fragiel en zeer kwetsbaar is voor manipulatie (Nora 1989:8-9). In het derde en vierde hoofdstuk van deze thesis wordt duidelijk dat de herinneringen van toeristen aan de Berlijnse muur ook zijn gecreëerd en vervormd door de media, zoals Nora (1989) omschrijft. Daarnaast is zijn theorie toepasbaar op de situatie in Berlijn, omdat nostalgische herinneringen aan de Berlijnse muur allesbehalve geschiedenis zijn. Als toeristische attractie zijn ze onderdeel van het heden.

Dat herinneringen gevoelig zijn voor manipulatie is terug te zien aan het fenomeen nostalgie. De term stamt af van de Griekse woorden *nostos* (terugkeer naar huis) en *algos* (lijden) (Martin 1954:93). Ofwel, iemand lijdt mentaal onder het feit dat hij verlangt terug te keren naar huis. Nostalgie is dan wel een individueel gevoel van angst, desalniettemin kent het collectieve wortels wegens het willen terugkeren naar datgene waar we ons thuis voelen. Thuis is immers een begrip dat refereert aan dat waar we voelen dat onze gemeenschap is, waar onze familie en vrienden wonen, waar we territoriaal, existentieel en cultureel toe denken te behoren (Hedetoft and Hjort 2002:vii).

Nostalgische gevoelens, ofwel een verlangen naar thuis, kan zowel refereren aan een plaats in het heden als in het verleden. Dit laatste is het geval geweest bij Oost-Berlijners die in het nieuwe Berlijn in staat werden gesteld om nostalgische gevoelens te creëren voor de DDR, het land dat niet meer bestond. Het laat zien dat nostalgie een middel kan zijn om het verleden – waar men zich nog wel thuis voelde – te herscheppen om de onvrede over de huidige situatie te beargumenteren. Daarmee

geeft het niet alleen relevantie aan het verleden maar ook aan de toekomst (Legg 2004:100).

Vanuit dit perspectief is via nostalgie het verleden onderdeel geworden van het heden en zou je kunnen zeggen dat de term ‘geschiedenis’ beter vervangen kan worden door ‘herinnering.’ Geschiedenis betreft immers een periode die we op geen enkele manier meer kunnen beleven, we hebben er slechts herinneringen aan. Deze herinneringen, zoals eerder genoemd, gevoelig voor manipulatie, vervorming en dus ook nostalgie, herinneren een mythisch verleden, ofwel een bedacht verleden (Bartoletti et al. 2010:24). Dit verleden wordt echter niet alleen ‘bedacht’ en besproken, maar vervolgens ook gematerialiseerd in lichamen, dingen, gebouwen en plekken. Het wordt gevoeld, ervaren en uitgedrukt in objecten en rituelen (MacDonald 2013:79). Vanuit dit perspectief is de Berlijnse muur materieel bewijs dat de herinnering aan een mythisch verleden over de tweedeling van de Duitse hoofdstad legitiem maakt en laat opleven.

2.3 De verkoop van het verleden

“Figuring out how to stop or stave off forgetting is becoming a huge business”
(MacDonald 2013:109)

Een angst die vaak wordt uitgesproken met betrekking tot fragiele herinneringen aan het verleden is dat deze niet alleen als feitelijke geschiedenis worden beschouwd, maar ook als zodanig worden belichaamd en gerepresenteerd in de openbare ruimte. Wellicht is deze representatie van het verleden nergens zo veelzijdig als in Berlijn, een stad die verzadigd is met herinneringen aan het verleden. Er is immers geen andere grote Europese stad die de traumatische gebeurtenissen van de twintigste eeuw zo intens markeert als Berlijn (Huysen 2003:51). De stad staat in ons geheugen gegrift als de hoofdstad van de gescheurde geschiedenis, als epicentrum van het bruisende culturele avant-gardistische Weimar dat zo bruto werd vervangen door Nazisme. Waar revoluties, democratie, fascisme en Stalinisme werden uitgevochten en waar de Amerikaanse en Sovjettanks tegenover elkaar stonden (Huysen 2003:53).

Deze representatie van het verleden in openbare, urbane ruimte gaat vaak gepaard met commodificatie. Er wordt geld verdiend aan herinneringen, een business die wellicht nergens duidelijker zichtbaar is als in Berlijn. Het DDR Museum,

Holocaustmonument en *Checkpoint Charlie* behoren immers tot de belangrijkste toeristische bezienswaardigheden van de stad.²

De toeristische sector is bij uitstek in staat om emoties en herinneringen te commodificeren ten behoeve van de reproductie van de moderne maatschappij en de markt die daarbij hoort, iets dat ook wel *memory tourism* wordt genoemd (Bartoletti et al. 2010:23). Nostalgische ervaringen kunnen worden gekocht, evenals producten die nostalgische gevoelens oproepen. Zo zijn stukjes Berlijnse muur al voor een paar euro te koop, en worden toeristen aangeraden een ritje te maken in een Trabantje voor een ‘ultieme DDR-ervaring.’ Ten behoeve van commerciële belangen, wordt het verleden op een specifieke manier gepresenteerd zodat het voor toeristen te begrijpen is.

Antropologen als MacCannell (1973) en Greenwood hebben om die reden felle kritiek op commodificatie (Cohen 1988). Naast het feit dat er standaardisering van culturele betekenissen zou plaatsvinden, zouden deze ook veranderen. Lokale fenomenen worden middels commodificatie immers vertaald naar mondiale fenomenen (Halewood and Hannam 2001:567). Greenwood (1977) stelt zelfs dat culturele betekenissen vernietigd worden: “*We already know from world-wide experience that local culture ... is altered and often destroyed by the treatment of it as a touristic attraction. It is made meaningless to the people who once believed in it*” (Cohen 1988:372). Ofwel, zodra cultuur een toeristische attractie wordt, verliest het zijn waarde voor de mensen die zich onderdeel voelden van deze cultuur. Bovendien, stelt Greenwood, als een lokale cultuur door iedereen gecommuniceerd kan worden, zonder de toestemming van de actoren binnen die cultuur, kan het worden onteigend en worden lokale bewoners uitgebuit (Cohen 1988:372).

Ondanks deze felle kritieken, berust de meest genoemde nog altijd op het feit dat commodificatie een bedreiging zou zijn voor authenticiteit. De markt berust namelijk op winst maken, terwijl cultureel erfgoed meer zou willen bieden (MacDonald 2013). Volgens MacCannell (1973) wordt authenticiteit door de verlanger ernaar bovendien gezien als iets primitiefs dat nog niet in aanraking zou zijn geweest met moderniteit (Cohen 1988). Aangezien hij die moderniteit associeert met commodificatie, is alles

² Sehenswürdigkeiten Berlin A-Z via *Visitberlin.de*:
<http://www.visitberlin.de/de/sehen/sightseeing/sehenswuerdigkeiten-a-z>

dat gecommificeerd is per definitie niet authentiek. Cornet voegt daaraan toe dat iets authentiek is op het moment dat het niet voor de markt geproduceerd is (Cohen 1988:375).

In deze thesis wil ik echter laten zien dat commodificatie niet in staat is om een bedreiging te vormen voor authenticiteit. Daarbij is de wetenschappelijke analyse van Tom Boellstorff (2003) zeer belangrijk. Hij erkent namelijk dat commodificatie geen letterlijke vertaalslag is van het zogenaamde ‘origineel’ naar consumenten. Er is volgens hem sprake van *dubbing culture*: geschiedenisverhalen worden niet één op één naverteld, maar ze worden gefragmenteerd, uit hun context gehaald zodat ze later met enige aanpassingen en/of toevoegingen in een nieuwe context geplaatst kunnen worden (Boellstorff 2003). Het laat zien dat het zogenaamde origineel, het niet-gecommificeerde ook *gedubbed* is, waarin de tradities het product zijn van een sociale context met zijn eigen assumpties en ongelijkheden. Kortom, commodificatie bevat zelf ook authentieke waarde, culturele betekenissen en identiteit (Boellstorff 2003).

2.4 Authenticiteit

In de vorige paragrafen werd duidelijk dat commodificatie vaak als bedreiging wordt gezien van authenticiteit. Maar wat is exact die authenticiteit waar men over spreekt en waar ik in deze thesis naar op zoek ga? Het is een begrip dat zowel binnen als buiten het sociaalwetenschappelijke discours veelal ter sprake komt, maar zodra we het proberen te definiëren ontstaan er scheurtjes en is het allesbehalve verleidelijk om het begrip op een culturele, sociologische manier te begrijpen. In de meest letterlijke zin van het woord, omvat het ideeën over autoriteit, echtheid en originaliteit (Feversham and Schmidt 1999:142). Voor een aantal antropologen en sociale wetenschappers vormt deze absolute definitie van het begrip de basis voor hun notie van authenticiteit, zoals MacCannell (1973) en Greenwood (1977) zojuist lieten zien.

Authenticiteit betreft dus een zoektocht naar een replica van het verleden of een simulatie van een historische ervaring, iets dat Jay Anderson treffend *living history* noemt (Handler and Saxton 1988:242). Bovenstaande benaderingen impliceren dat iets authentieks vereist dat het onveranderd is gebleven, ongerept en puur. Een constructieve sociaalwetenschappelijke benadering van dit begrip laat echter zien dat authentieke waarden allesbehalve vaststaan en continu veranderen door

de schepper hiervan: de betekenisgever, het belangrijkste criterium voor de aanwezigheid van authenticiteit (Handler and Saxton 1988:249). Culler illustreert dit aan de hand van het volgende voorbeeld (Harkin 1995:653):

“For a tourist a restaurant in the Left Bank is an example of a Left-Bank-Restaurant: it signifies ‘Left-Bank-Restaurantness’” (Harkin 1995:653).

In deze fluïde situatie is de relatie tussen de toerist als betekenisgever en *Left-Bank-Restaurantness* als betekenskrijgende label. De authentieke waarde van *Left-Bank-Restaurantness* zal door een andere toerist op een andere manier ervaren worden, bijvoorbeeld omdat hij op zoek ging naar dat ene restaurantje om de hoek, waar op dat moment net iets minder toeristen zaten. Vervolgens zal hij dit als authentiek bestempelen (Harkin 1995:653). Dit bewijst direct dat authenticiteit niet berust op een kwestie van ‘er wel of niet zijn.’ Het is afhankelijk van de verwachtingen die ervan zijn geschapen. Deze betekenissen leveren vervolgens een beeld van het verleden op, dat Jameson omschrijft als een amfibische realiteit (Harkin 1995). Deze kan immers veranderen onder invloed van nieuwe omstandigheden, plaats en cultuur.

Vanuit dit perspectief is de betekenisgever volgens filosoof Heidegger niet langer een voorwaarde voor authenticiteit, maar onderdeel van een permanent construct (Handler and Saxton 1988:249). Door niet langer een scheiding te maken tussen onze perceptie van de realiteit en participatie in de wereld, maar dit als één construct te zien, toont Heidegger een vorm van modern individualisme aan dat berust op het idee dat we uniek zijn (Handler and Saxton 1988:249).

Op deze manier is authenticiteit een manier van zelfontplooiing, een sociaal geconstrueerd concept waarvan de sociale connotatie niet vaststaat, maar onderhandelbaar is (Cohen 1988:374). Met andere woorden, een cultureel product of een eigenschap hiervan dat eerder als authentiek werd beschouwd, kan in de loop der tijd ineens als onecht en allesbehalve authentiek worden gezien. Uiteraard kan deze ontwikkeling ook vice versa plaatsvinden (Cohen 1988:379-380). Zo werd de Berlijnse muur vlak na haar val door de Berlijnse Senaat per segment naar beneden

gehaald en op de vuilstort gegooid.³ Pas later zagen zowel particulieren als bedrijven hier authentieke waarde in en werden de stukken muur behandeld als heilige relikwieën van de bevrijding van de Koude Oorlog. Ze kwamen goed geconserveerd terecht in bijvoorbeeld winkelcentra en musea, nadat er zelfs een forse aanschafprijs voor was betaald. De authentieke waarde die winkelcentra overigens wél toekenden aan de stukken Berlijnse muur, wordt vaak niet ervaren door bezoekers. Bezoekers van winkelcentra bestempelen de stukken muur veelal als ‘nep’ en ‘niet authentiek’, omdat de muur die zij in gedachten hebben, niet in een winkelcentrum staat (Feversham and Schmidt 1999).

In deze thesis laat ik niet alleen zien hoe authenticiteit momenteel door de verschillende actoren in het veld ervaren wordt. Tevens maak ik aan de hand van het werk van Polly Feversham and Leo Schmidt (1999) duidelijk door middel van welke zienswijze alles authenticiteit kan bevatten.

³ De Senaat is de regerende macht in Berlijn. Aangezien Berlijn tevens een deelstaat is in Duitsland, kent de Senaat een dubbelrol: het is zowel stadsbestuur als deelstaatregering. In deze thesis wordt louter gesproken over de Senaat als stadsbestuur van Berlijn.

3. Donkere herinneringen

3.1 Tranenpaleis

Het station aan de Friedrichstraße lijkt er één als zo velen. Reizigers lopen langs de fastfoodketens op de begane grond naar de roltrap die hen naar de perrons erboven brengt. Het uiterlijk doet wellicht niet vermoeden dat dit ooit een belangrijk ‘stuk muur’ was. Ondanks het feit dat het station helemaal in de DDR lag, was een aantal metrolijnen alleen toegankelijk vanuit West-Berlijn. Terwijl de metro de mensen uit West met de juiste papieren zonder problemen naar Oost bracht, waren de reismogelijkheden andersom beperkter.⁴ De enige plek die inwoners van de DDR konden bezoeken in West, was het westelijke deel van station Friedrichstraße, dat bereikt kon worden via de vertrekhal. Toch was de enige reden voor een bezoek aan de vertrekhal het uitzwaaien van familieleden die terug gingen naar West. In de vertrekhal ging er geen dag voorbij zonder verdrietige mensen die afscheid moesten nemen of heimwee hadden. In de Berlijnse volksmond werd de vertrekhal in het westelijke deel van station Friedrichstraße daarom al gauw het ‘Tränenpalast’, ofwel het ‘Tranenpaleis’ genoemd.⁵

Met de val van de Berlijnse muur, verdween ook het Tranenpaleis als onderdeel daarvan. Hoewel het pand niet met de grond gelijk werd gemaakt, zoals gebeurde bij de betonnen stukken muur, werd het wel afgesloten van het station aan de Friedrichstraße en kreeg het pand verschillende bestemmingsplannen. Inmiddels biedt het Tranenpaleis ruimte voor een tentoonstelling. Hier is echter behoorlijk wat getouwtrek aan vooraf gegaan, met de nodige strubbelingen en controverse. Het kader bovenaan bladzijde 27 licht dit verder toe.

Het Tranenpaleis in 1962.
Foto: Bundesarchiv

⁴ In deze thesis worden ‘Oost’ en ‘West’ met een hoofdletter geschreven, aangezien ik hiermee niet een geografisch, maar een politiek gebied aanduid.

⁵ Samenvatting over de geschiedenis en huidige situatie van het Tränenpalast via *Stiftung Haus der Geschichte*: <http://www.hdg.de/berlin/traenenpalast/>

Controverse en strubbelingen rondom de vertrekhal

Na de val van de muur redde cultuurondernemer Marcus Herald het blauwe gebouwtje in 1991 van de sloop door het pand te huren en om te toveren tot poppodium, waarbij de doorgang naar het station aan de Friedrichstraße werd opgeheven. Jarenlang bood het Tranenpaleis een podium aan vele muzikanten en cabaretiers, totdat eigenaar en investeerder Harm Müller-Spreer in 2006 plannen presenteerde om naast de voormalige vertrekhal grote kantoorpanden te realiseren, waarbij de vertrekhal niet meer kon functioneren als poppodium. Wegens de financiële moeilijkheden die Berlijn op dat moment ondervond, greep de Senaat elke mogelijkheid aan om de kas aan te vullen en kreeg Müller-Spreer toestemming om te starten met de bouw. Echter had de Berlijnse Senaat in datzelfde jaar een coördinatieplan gepresenteerd waarin stond hoe het moest omgaan met fysieke herinneringen aan de Berlijnse muur. Ondanks de frictie tussen de financiële en historische belangen, was een besluit snel genomen: het ondertekende coördinatieplan voor de fysieke herinneringen aan de Berlijnse muur, zorgde ervoor dat de Berlijnse Senaat de eigenaar moest dwingen om het Tranenpaleis zoveel mogelijk in zijn originele staat te behouden. Ondanks deze beslissing kwam er vanuit de bevolking forse kritiek op het stadsbestuur. Doordat deze historische plek uit handen werd gegeven aan Müller-Spreer, zou de Senaat bewijzen dat het geen verantwoordelijkheid nam. Vele afspraken tussen de Berlijnse Senaat en Müller-Spreer hebben ertoe geleid dat tot en met november 2014 de tentoonstelling “*Alltag in der DDR*” te zien is in het Tranenpaleis.

Het Tranenpaleis in september 2013, waar momenteel de tentoonstelling “*Alltag in der DDR*” gratis bezocht kan worden.

Foto: *trainmanchuff!* via Flickr.

Inmiddels is het Tranenpaleis een toeristische bezienswaardigheid geworden, waar kaartjesloketten en treimborden tentoongesteld worden en waar bezoekers videobeelden kunnen bekijken. Aan het eind van de tentoonstelling kunnen bezoekers iets in het gastenboek schrijven. Het staat vol met reacties als ‘gaaf’, ‘interessante informatie’ en ‘leuk dat het Tranenpaleis nog bestaat.’⁶ De vertrekhal die ooit symbool stond voor het verdriet van de tweedeling van Berlijn is een toeristische attractie geworden, die haar bezoekers zichtbaar vermaakt. Het maakt duidelijk dat de Berlijnse muur een opvallende ontwikkeling heeft doorgemaakt. Het stenen gedrocht van de overheid dat zo werd verafschuwd omdat het een volk scheidde, mensen opsloot en hen soms zelfs de dood injoeg, roept lang niet meer louter donkere herinneringen op. Het Tranenpaleis in zijn huidige vorm laat zien dat de Berlijnse muur inmiddels is voorzien van een extra dimensie, waarbij het bouwwerk voor sommigen kan worden ontdaan van zijn donkere karakter. Om te begrijpen hoe en waarom dit is gebeurd, is het noodzakelijk om eerst terug te gaan naar de periode waarin de muur nog in functie was en herinneringen eraan louter een donker karakter hadden.

3.2 Geschiedenis van de Berlijnse muur

De bouw van de Berlijnse muur kent een voorgeschiedenis die begint tijdens de Tweede Wereldoorlog. Hoewel de belangen van het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie ver uiteen liepen, hadden ze één ding gemeen: ze waren tegen Hitler en Europa moest zo snel mogelijk verlost worden van het naziregime. Vlak voor de capitulatie van de Duitse strijdkrachten in 1945, kwamen de Amerikaanse president Franklin D. Roosevelt, de Britse premier Winston Churchill en Sovjetleider Jozef Stalin bij elkaar in Jalta, een plaats in de voormalige Sovjet-Unie (Wilke 2014). Tijdens deze conferentie werd overeen gekomen dat de drie grootmachten een gezamenlijk internationaal politiek beleid zouden gaan voeren, ten behoeve van het oplossen van de politieke en economische problemen van bevrijd Europa. Dit moest bovendien in de lijn van democratische principes gebeuren (Wilke 2014:10). Eén van de belangrijkste aspecten uit de overeenkomst was het onder de duim houden van Duitsland (Feversham and Schmidt 1999:14). Hitler had van Duitsland immers een meerkoppige draak gemaakt, die nooit meer in de gelegenheid

⁶ Fragment uit *fieldnotes* gemaakt op 18-02-2014

mocht komen om aan te vallen. Daarom zou Duitsland worden toebedeeld aan drie bezetters: 40 procent kwam onder het toezicht van de Sovjet-Unie en de rest zou worden onderverdeeld aan het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten. Later betrok Stalin ook Frankrijk bij het bezetten van Duitsland, om de invloed van alle kapitalistische bezetters te fragmenteren (Fink 2014:42). De toekomstige belangen van de vier grootmachten bleken al snel onverenigbaar, waardoor Duitsland veranderde in een karkas dat werd leeggeplukt door vier aasgieren.

Na de capitulatie van de Duitse strijdkrachten in mei 1945, werden scheurtjes zichtbaar in de afspraken die tijdens de Conferentie van Jalta waren gemaakt. Zo bleken ze in strijd te zijn met de afspraken die twee jaar eerder, tijdens de Conferentie van Teheran waren gemaakt. Stalin zou oostelijk Europa mogen toevoegen aan de Sovjet-Unie, maar tijdens de Conferentie van Jalta pleitten het Verenigd Koninkrijk en de Verenigde Staten voor een vrij Europa. Daarop perkte Stalin de invloed die het Verenigd Koninkrijk nog had op Roemenië, Bulgarije en Hongarije verder in en werd vervolgens Joegoslavië in 1948 onderworpen aan de invloedssfeer van Stalin. Daarna werd de Sovjet-Unie afgeschermd met mijnevelden en een grenszone, die dwars door Duitsland liep. De grens markeerde de verschillen in politieke systemen en toekomstige belangen in het Europese naoorlogse landschap (Wilke 2014:13) Het IJzeren Gordijn was een feit, met Berlijn als tweeledige grenszone van enerzijds de VS, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk, en anderzijds de Sovjet-Unie (Feversham and Schmidt 1999:14).

In 1948 werd de grens tussen de twee Berlijnse zones vijandiger. Een visum werd geïntroduceerd dat het reizen tussen de verschillende Duitse sectoren inperkte. Daarnaast kregen de Sovjet-Unie en het Verenigd Koninkrijk een conflict over het invoeren van een eigen munteenheid. Het was reden voor het organiseren van een blokkade in West-Berlijn, waardoor vervoer via de weg, rail en over het water onmogelijk werd (Feversham and Schmidt 1999:16). Westerse bondgenoten besloten via de lucht de voedselvoorraden in West-Berlijn aan te vullen, waardoor de blokkade ook voor een tweedeling zorgde op het gebied van import en export. Een gebrek aan een coöperatieve houding van beide partijen, zorgde uiteindelijk voor een tweedeling van het bestuur in Berlijn. Terwijl West-Berlijn zichzelf onderdeel maakte van Bondsrepubliek Duitsland, werd het oostelijke deel in 1949 omgedoopt tot de Duitse Democratische Republiek (DDR), met Berlijn als hoofdstad (Fink 2014).

3.3 Een nieuwe communistische staat

Na het uitroepen van de DDR als nieuwe communistische staat, konden er rigoureuze politieke en economische veranderingen worden doorgevoerd. Sociaaldemocratische partijen die al veel populariteit hadden vergaard na de Tweede Wereldoorlog werden onder het nieuwe bewind de communistische hoek ingedrukt, waarna zij in 1950 omgesmeed konden worden tot de communistische, dictatoriale Socialistische Einheitspartei Deutschlands (SED). Sovjetleider Stalin had een duidelijk boodschap voor de nieuwe leiders van de DDR: de nieuwe staat moest de hoeksteen worden van een verenigd Duitsland, een status die alleen kon worden bereikt door als een voorbeeldige communistische staat te functioneren met het daarbij horende staatskapitalisme. Op die manier kon er een gezamenlijke strijd worden gevoerd tegen de fascistische westerse machthebbers en de Bondsrepubliek die zij hadden uitgeroepen (Wilke 2014:66-67).

Met Walter Ulbricht aan het hoofd, presenteerde de SED in 1950 dan ook een vijfjarenplan dat ervoor moest zorgen dat de DDR volledig werd afgesloten van de vrijemarkteconomie. In 1952 was al bijna 80 procent van de Oost-Berlijnse economie genationaliseerd en werden producenten en werknemers gedwongen om de bevelen van de Sovjet-Unie, hun nieuwe en enige opdrachtgever blindelings op te volgen. De DDR moest zich ondanks de hoge kosten en schaarste aan ruwe materialen, richten op de zware industrie, waarbij arbeidslonen en het aanbod aan consumptiegoederen verlaagd werden. Dit waren echter niet de enige versoberingen waar Oost-Berlijners mee te maken hadden, ook de reismogelijkheden werden verder ingeperkt. In 1952 werden de grenzen tussen Oost en West-Duitsland en tussen Oost-Duitsland en West-Berlijn definitief gesloten (Wilke 2014).

De versoberde omstandigheden op het gebied van arbeid, welvaart en bewegingsvrijheid waren voor veel Oost-Berlijners reden om hun geluk te beproeven in de Bondsrepubliek, nu de grenzen tussen Oost en West-Berlijn als enige nog wel enigszins open waren. In 1961 lukte het maar liefst 415 inwoners van de DDR, onder wie veel hoogopgeleiden, om te vluchten naar West, in de hoop daar meer welvaart, vrijheid en arbeidsmogelijkheden te vinden (Fink 2014). Om verdere leegloop van mensen uit de DDR tegen te gaan, besloten Walter Ulbricht van de SED en Sovjetleider Nikita Chroesjtsjov een fysieke barrière tussen Oost en West te bouwen

(Fink 2014). Tegenover inwoners van de DDR werd de bouw van de muur echter gepresenteerd als een bescherming tegen het fascistische Westen (Fink 2014).

In de nacht van 12 op 13 augustus 1961 werd gestart met het bouwen van de Berlijnse muur, waardoor West-Berlijn veranderde in een enclave binnen Oost-Duitsland. Onder leiding van Ulbrichts toekomstige opvolger Erich Honecker werd de stad definitief in tweeën gesplitst middels een betonnen bouwwerk met een lengte van 45,3 kilometer (Feversham and Schmidt 1999:20-21). Hoewel de naam van de grenszone, ‘de Berlijnse muur’, wellicht het beeld oproept van een statisch bouwwerk, was de grenszone allesbehalve onveranderlijk. De Berlijnse muur was een complexe, voortdurend veranderende constructie, die in de loop der jaren steeds afschrikwekkender werd (Feversham and Schmidt 1999:26). De fysieke grens die vlak na de ingebruikstelling nog bestond uit wat opgestapelde betonblokken en prikkeldraad, was eind jaren ’70 voorzien van een extra muur, een grenszone met hindernissen, wachttorens en militairen.⁷

3.4 Controle, repressie en paranoia

Met de bouw van de Berlijnse muur werd de DDR op hardhandige wijze in de meest letterlijke zin van het woord ‘afgesloten’ van de buitenwereld. De steeds professioneler wordende grenszone confronteerde de inwoners van de DDR met het feit dat de Oost-Berlijnse cel waarin zij waren opgesloten, steeds beter werd beveiligd. Het veroorzaakte beangstigende, claustrofobische gevoelens die door psychologen en artsen vaak werden gediagnosticeerd als het *Mauersyndrom* (Gieseke 2014).

Dit bedrukkende gevoel werd nog eens verergerd door de dominante aanwezigheid van de Stasi, voluit het *Ministerium für Staatssicherheit*. Als partner van de KGB, de geheime dienst van de Sovjet-Unie, had de Stasi de taak om het succesvol voortbestaan van de socialistische staat te waarborgen door deze vrij te houden van volksvijanden (Gieseke 2014). Aangezien deze volksvijanden overal konden zitten, had de Stasi reden om de gehele eigen bevolking te wantrouwen en te bespioneren om te zien of men zich wel politiek correct gedroeg (Gieseke 2014). Hierbij werden niet alleen geheim agenten ingezet, maar ook burgerinformanten

⁷ Zie de afbeelding op pagina 9 voor een overzicht van de indeling van de grenszone tussen Oost en West-Berlijn tegen het eind van de jaren ’70.

waardoor de omvang van de Stasi begin jaren '80 absurdistische vormen aannam. Ruim 90.000 geheim agenten en 190.000 burgerinformanten controleerden en onderdrukten de DDR-bevolking middels infiltratie, af luisteren en achtervolgingen. Dit betekende dat op het hoogtepunt van de Stasi begin jaren '80, ongeveer één op de 50 inwoners onderdeel was van de geheime dienst (Gieseke 2014).

Het claustrofobische en bedrukkende gevoel veroorzaakte paranoia, zelfs bij geheimagenten zelf. Bij een tentoonstelling over de Stasi, waar bezoekers dossiers, af luisterapparatuur en verborgen camerabeelden kunnen bekijken, maakte een medewerker duidelijk op welke absurdistische wijze de paranoia zich zelfs in de geest van de Stasi zelf nestelde:

“Een medewerker van de Stasi had de opdracht gekregen om vanuit een appartement dagenlang foto's te maken van een brievenbus. Iedereen die er wat ingooide moest vastgelegd worden. De geheim agent verveelde zich te pletter en besloot de cavia die los door het huis liep, te fotograferen. De twee portretfoto's van het diertje leverde echter veel problemen op. Wanneer hij beelden van een cavia aan zijn baas zou presenteren, zou dit zijn reputatie als harde werker niet echt goed doen. Wissen kon ook niet: het ontbreken van foto's op het rolletje zou alleen maar achterdocht veroorzaken. Om die reden kreeg de cavia zijn eigen dossier, die net als alle andere dossiers keurig werd gearchiveerd.”⁸

Hoewel de bovenstaande anekdote wellicht een komisch ondertoontje heeft, bevatten herinneringen aan de hoogtijdagen van de Stasi weinig humor. Sterker nog, tijdens lezingen van inwoners van voormalig Oost-Berlijn, georganiseerd door het *Berliner Mauer Gedenkstätte*, wordt de controle en repressie vanuit de Stasi bestempeld als één van de verschrikkelijkste aspecten van het leven in de DDR die evident staat aan de aanwezigheid van de Berlijnse muur.⁹

⁸ Verhaal van een medewerker tijdens een rondleiding bij “Dauerausstellung Stasi” aan de Zimmerstraße. (Datum rondleiding: 25-02-2014).

⁹ Gebaseerd op verschillende lezingen van voormalig DDR-burgers tijdens het *Zeitzeugencafé*, georganiseerd door het *Berliner Mauer Gedenkstätte*. (Lezingen bijgewoond op 23-03-2014 en 13-04-2014).

Tijdens mijn studententijd zat ik in de hippiebeweging van de DDR. In mijn wijde broeken en sandalen stond ik vaak aan de weg te liften, iets dat werd verafschuwt door de DDR. De plekken waar we vaak stonden, waren daarom ontoegankelijk gemaakt met hekken. Daarnaast ergerden we ons aan de grauwe, grijze eenheidsworst in de straten en besloten we tijdens feestdagen slingers en verlichting op te hangen. Hierdoor kwam ik nog meer in het vizier bij de Stasi, ze namen me mijn studie en baan af. Mijn vriend, later echtgenoot, en ik kregen een steeds grotere hekel aan het regime. We verzonnen manieren om de dienstplicht te ontwijken, waardoor onze vrijheden nog verder werden ingeperkt. We stonden op de zwarte lijst voor een uitreisvisum. Ik herinner me de DDR vooral als een grote gevangenis, waarin de mensen als marionettenpoppen door de overheid werden gecontroleerd en beheerst.¹⁰

Angelika Schröter

De Berlijnse muur staat voor Angelika en veel andere Oost-Berlijners niet alleen symbool voor de tweedeling voor hun stad, maar ook voor de structurele repressie vanuit de overheid die zij ondervonden. Wanneer Oost-Berlijners wordt gevraagd naar hun herinneringen aan de Berlijnse muur, noemen ze vaak degene die te maken hebben met onderdrukking. Hierdoor refereren herinneringsprojecten niet alleen aan het fysieke en politieke aspect, maar roepen ze continu gevoelens op van onderdrukking en het gebrek aan vrijheid.

3.5 Management van herinneringen

De biografie van Berlijn is geschreven, gewist en vervolgens weer herschreven. Daarbij zijn markeringen achtergelaten op de stad, in de vorm van herdenkingen, *memorials*, feestdagen en cultureel erfgoed (Huyssen 2003:51-52). Als hoofdstad van het Derde Rijk, symbool van de Koude Oorlog en hoofdstad van herenigd Duitsland is Berlijn misschien wel een schoolvoorbeeld van een *landscape of memory* te noemen (Jordan 2006:2). De veelzijdige geschiedenis van Berlijn is duidelijk zichtbaar aan de wildgroei van herinneringsprojecten die af en toe een competitiestrijd met elkaar lijken aan te gaan. De val van de muur werd in 2009 nog uitbundig gevierd met verschillende wereldleiders zoals de Amerikaanse minister van Buitenlandse

¹⁰ Samenvatting van het verhaal van Angelika Schröter, als onderdeel van het *Zeitzeugencafé* op de website van het *Berliner Mauer Gedenkstätte*: <http://www.berliner-mauer-gedenkstaette.de/de/angelika-schroeter-852.html>

Zaken Hillary Clinton en de Duitse bondskanselier Angela Merkel, die bij elkaar kwamen onder de Brandenburger Tor om bij de geschiedenis stil te staan.¹¹ Hoewel Berlijn dit jaar weer een jubileumjaar kent, blijft de viering van de val van de muur in 2014 ingetogen en bescheiden. Op dezelfde datum 70 jaar eerder, vond namelijk ook de Kristalnacht plaats, een razzia-actie van de Nazi's waarin talloze Joden werden opgepakt en hun huizen, scholen en kerken werden verwoest. Herdenkingen aan de val van de muur en de Kristalnacht worden om het jaar afgewisseld. Aangezien de Kristalnacht dit jaar aan de beurt is, stelt de Berlijnse Senaat het niet op prijs als euforie omtrent de val van de muur overheerst.¹²

Ook bij het fysiek vormgeven van herinneringen heeft de Duitse overheid voortdurend te maken met dilemma's. Met de Tweede Wereldoorlog en de tweedeling van de stad als ultieme dieptepunten van de twintigste eeuw, is het voor het Berlijnse stadsbestuur immers niet aantrekkelijk om juist deze aspecten van de recente geschiedenis een fysieke vorm te geven en er zodanig weer aan herinnerd te worden. Niet voor niets werd er pas in 2005 voor het eerst een Holocaustmonument geopend dat in zijn geheel werd geïnitieerd en gefinancierd door de Duitse overheid (Stevens 2008). Een fysieke herinnering aan de Holocaust en de rol die Duitsland daarin had gespeeld was nu prominent in de stad aanwezig, vlakbij de Brandenburger Tor. Ondanks het feit dat er in samenspraak met burgers, nabestaanden en designers was nagedacht over de vormgeving van het monument, die de beladen inhoud ervan moest weergeven, bleek het Holocaustmonument na de opening niet de reacties op te roepen die werden verwacht. Door de abstracte opzet van rijen stenen in de openbare ruimte bleek het *memorial* vooral dienst te doen als chaotische speeltuin en picknickplaats. Beveiligers staan daarom dag en nacht paraat om mensen van stenen af te halen en hen te wijzen op ongewenst gedrag (Stevens 2008). Door de onverwachte reacties op deze fysieke vormgeving van deze donkere herinneringen waar zoveel tijd en overleg aan vooraf was gegaan, werd de Berlijnse Senaat genoodzaakt om nóg zorgvuldiger na te denken over de vormgeving van die andere donkere herinnering, aan de Berlijnse muur. Daarom presenteerde het in 2006 een coördinatieplan voor fysieke herinneringen aan de Berlijnse muur (Saunders 2009:11). Het bevatte een plan voor een informatiecentrum vlakbij de Brandenburger

¹¹ 'Berlin remembers fall of the Wall' via BBC: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8349742.stm>

¹² Interview met Hannah Berger van het *Berliner Mauer Gedenkstätte* die zich bezighoudt met het jubileum van de val van de muur. (Interviewdatum: 17-02-2014)

Tor, als antwoord op de vraag van veel toeristen. Daarnaast zou het documentatiecentrum aan de Bernauerstraße vernieuwd en verbeterd worden, waar ook het meest complete stuk overgebleven muur te zien is (Saunders 2009:11). In het plan beschreef de Berlijnse Senaat dat het vormgeven aan herinneringen aan de Berlijnse muur en zijn slachtoffers een publieke en collectieve plicht is, waarin herinneringen niet verbonden zijn aan één plaats (Saunders 2009:10). Concurrentie tussen verschillende gedenkplaatsen van de Berlijnse muur was en is dus wel acceptabel, zolang er wordt erkend dat de ene plaats niet beter is dan de ander en het gedecentraliseerde landschap van herinneringen dus gerespecteerd wordt (Saunders 2009:11).

Hoewel pas 16 jaar na de val van de muur een herinneringsplan door een overheidsorgaan werd gepresenteerd, initieerde het Berlijnse volk al voortdurend projecten die herinneringen aan de Berlijnse muur vorm gaven. Deze zogenaamde *grassroots* bewegingen kenmerkten zich door het gebrek aan een hiërarchische structuur, maar konden met behulp van hun netwerk aan onderlinge gelijkwaardige connecties, een bewustzijn creëren bij organisaties die wél een hiërarchische structuur kennen, zoals bij de Berlijnse Senaat (Juris 2008). Zo werden er in 2004, in opdracht van een privé-initiatief, twintig zwarte kruisen in de grond geplant vlakbij *Checkpoint Charlie*, met daarop de namen van slachtoffers van het grensregime (Schlör 2006:87-88). Ambtenaren gaven aan dat de Berlijnse Senaat dergelijke privé-initiatieven niet kon tolereren, mede omdat het monument door journalisten en kunstcritici als kitscherig en ontoereikend werd beschouwd (Schlör 2006:88). Het privé-initiatief moest het monument opdoeken, maar daarmee lag de bal nu wel bij de Berlijnse Senaat: er werd gestart met het opzetten van het eerder genoemde coördinatieplan, om in de behoeften aan fysieke herinneringen aan de Berlijnse muur te kunnen voorzien.

Doordat *grassroots* bewegingen de behoefte aan fysieke herinneringsprojecten blootlegden, en de Berlijnse Senaat hiervoor zijn ogen niet kon sluiten, is het nu mogelijk om de Berlijnse muur op verschillende plekken en verschillende manieren te ervaren en herdenken. Het maakt duidelijk dat de vormgeving van het verleden door de overheid wordt beïnvloed door politieke belangen, waarbij het voorzien in de behoeften van het volk in 2006 duidelijk als prioriteit werd gezien. Ook vóór de presentatie van dergelijke herinneringsprojecten, gaf de Duitse overheid vorm aan haar verleden omtrent de Berlijnse muur. Dit was echter niet zichtbaar aan fysieke

overblijfselen of herinneringen, maar aan de verwijdering ervan. Vlak na de val leek de overheid er alles aan te doen om de tweedeling van de stad ongedaan te maken. Zo werd de muur met behulp van bulldozers met de grond gelijk gemaakt, kregen straten nieuwe namen toegewezen, en werd er begonnen met de sloop van het Paleis van de DDR (Huyssen 2003:54).

Hoewel Berlijn haar verleden omtrent de tweedeling op dit moment wel durft bloot te geven middels verschillende herinneringspraktijken, zullen sommige aspecten nog altijd moeilijk blijven om vorm en plek te geven. Zo zijn er zichtbaar strubbelingen met hoe de Berlijnse Senaat dient om te gaan met de fysieke restanten van de Berlijnse muur. Enerzijds wordt de muur aan de Bernauerstraße goed geconserveerd tentoongesteld, maar wordt het wel onthouden van de erfgoedbescherming van Unesco. Terwijl Unesco de Berlijnse muur al jarenlang op de Werelderfgoedlijst wil hebben, moet dit door de Berlijnse Senaat zelf worden geïnitieerd, iets dat tot nog toe niet is gebeurd (Feversham and Schmidt 1999). Daarnaast liet de Berlijnse Senaat in maart 2013 een deel van de *East Side Gallery* afbreken om ruimte te maken voor een splinternieuw, luxueus flatgebouw. Een protestactie van honderden demonstranten die daarna bijeen kwamen en pleitten voor het behoud van ‘hun cultuur’ mocht niet baten. De *East Side Gallery* is immers geen beschermd cultureel erfgoed, waardoor de flats in het voorjaar van 2015 gewoon opgeleverd kunnen worden.¹³ Het kader bovenaan pagina 37 vertelt meer over de totstandkoming van de *East Side Gallery*.¹⁴

¹³ - ‘Wohnen an der Eastside-Gallery’ via *BZ Berlin*: <http://www.bz-berlin.de/artikel-archiv/mediaspree-wohnen-an-der-eastside-gallery>.

- ‘Berlin Wall protests stall East Side Gallery demolition work’ via *The Guardian*: <http://www.theguardian.com/world/2013/mar/01/berlin-wall-protests>

¹⁴ Informatie uit het kader ‘Geschichte der East Side Gallery’ via *East Side Gallery Berlin*: <http://www.eastsidegallery-berlin.de>

East Side Gallery

De *East Side Gallery* is een stuk muur dat aan de oostzijde te zien was en ook wel de *Hinterlandmauer* wordt genoemd. Vanwege de gunstige locatie aan de Mühlenstraße in Oost-Berlijn kon het blijven staan na de val. Erachter lag niet de gebruikelijke grenszone met wachttorens, maar de rivier de Spree. Na het openstellen van de grenzen werd zichtbaar dat de muur aan de westzijde door creatieve geesten was beschilderd. Het inspireerde andere kunstenaars, die vanaf 1990 schilderijen maakten op het stuk *Hinterlandmauer* aan de Mühlenstraße. Uiteindelijk stonden er ruim 100 schilderijen op de muur, die van toen af aan de *East Side Gallery* werd genoemd. Uiteraard kreeg dit project al snel de publieke aandacht en veranderde het in een toeristische trekpleister.

Toeristen poseren voor de *East Side Gallery*
Foto: Lindsey Groot

De zojuist genoemde dilemma's maken duidelijk dat het herinneren en representeren van de Berlijnse muur een proces is, waarbij onderhandeld wordt tussen vergeten en onthouden. Herinneringen aan een periode van angst en onderdrukking konden enigszins worden vergeten door de Berlijnse muur met de grond gelijk te maken. Later werden weer herinneringsprojecten geïnitieerd om de slachtoffers en het verleden te herdenken. Niet alleen fysiek, maar ook mentaal wordt duidelijk dat de Berlijnse muur weg moest, maar tegelijkertijd bewaard moest blijven (Schlör 2006:87).

4. Het nieuwe Berlijn

Ruim 28 jaar lang werd Berlijn opgedeeld door een betonnen muur, die de stad zowel politiek, sociaal als cultureel opsplijste. Behalve dat het bouwwerk symbool stond voor de Koude Oorlog en de politieke verschillen tussen Oost en West, was de muur ook onderdeel van de urbane structuur: Berlijners aan beide kanten van de muur hebben ermee moeten leven en werden gedwongen hun relatie tot het bouwwerk te definiëren (Schlör 2006:85). De val van de muur zorgde ervoor dat er met een andere blik naar het bouwwerk gekeken kon worden. Voor het eerst kon de Berlijnse muur óók symbool staan voor de eenwording van Berlijn. Tijdens een lezing die werd georganiseerd door het *Berliner Mauer Gedenkstätte*, zei Berlijner Mario Schatta over de periode kort na de val:

“De Berlijnse muur was voor mij ineens een vrijheidstrofee geworden die we mede te danken hadden aan de vele demonstraties waaraan ik meedeed. De stukken verdwaalde muur in de stad zag ik als grafstenen. Grafstenen van de vijand, die we als Berlijners hadden weten te verslaan”¹⁵

Mario Schatta, voormalig inwoner van de DDR

In dit hoofdstuk wordt duidelijk dat de val in 1989, de betekenisgeving aan de Berlijnse muur heeft kunnen voorzien van een extra dimensie die het bouwwerk voor sommigen een zachtaardiger karakter heeft kunnen geven. Behalve dat de restanten van de Berlijnse muur ineens ook symbool kon staan voor de eenwording van Berlijn, kon het bouwwerk ook op een bepaalde manier worden gemist. Beschrijvingen van verschillende confrontaties tussen Oost en West na de val van de muur laten zien dat het ontstaan van deze extra dimensie echter niet zozeer is veroorzaakt door het blootleggen van positieve aspecten van de Berlijnse muur en de DDR zelf. De ongelijkwaardige eenwording van Berlijn, waarbij het oostelijke deel diende te assimileren en desondanks het onderspit dolf, werkte bij veel inwoners van het voormalige Oost-Berlijn romantisering van het verleden en het koesteren van nostalgische gevoelens voor de DDR in de hand.

¹⁵ Fragment uit lezing van Berlijners en voormalige activisten Evelyn Zupke en Mario Schatta. (Datum: 23-03-2014).

4.1 Nation building

“Het gebeurde een paar dagen voor mijn tiende verjaardag. Het was avond en ik zat mijn lievelingsprogramma te kijken, tot mijn moeder de tv zachter zette. “Melanie, we moeten naar de muur. De overgangen zijn open.” Ik begon te drammen. Die muur kon me niets schelen, ik zat aan de buis gekluisterd. Ze zette de tv uit en gooide mijn jas naar me toe. “Dit is geschiedenis. Later ben je me hier dankbaar voor,” zei ze. Samen met mijn ouders en broer ben ik naar de overgang gegaan. Ik vond het verschrikkelijk. Overal dronken, schreeuwende mensen om me heen die met elkaar stonden te feesten. Mijn vader zoende wildvreemde agenten op hun wang en ramde op de daken van auto’s die onze westkant binnen reden. Daarna reden we naar Kuhdam, waar spontaan feesten werden georganiseerd. De metro’s zaten bomvol. Oost ging massaal naar West en andersom. Het was zo overweldigend dat ik helemaal niets meer weet van mijn verjaardag de dag erna.”¹⁶

Melanie Alperstaedt, Berlijner en medewerker van het DDR Museum

Het openstellen van de grenzen op 9 november 1989 gebeurde aan het eind van een week waarin een heftige demonstratie had plaatsgevonden. Acteurs en medewerkers van theaters in Oost-Berlijn organiseerden op 4 november 1989 een protestmars naar het Alexanderplatz. Aanleiding was de viering van het veertigjarig bestaan van de DDR een maand eerder, die voor hen allesbehalve feestelijk verliep. De Volkspolizei en de Stasi voerden aanvallen uit op mensen uit de creatieve sector, omdat zij zich ongepast zouden gedragen (Timmer 2000). Tijdens de demonstratie lieten zij samen met meer dan een half miljoen andere inwoners van de DDR weten dat ze de onderdrukking zat waren, en eisten democratie en vrije verkiezingen (Timmer 2000).

DDR-leiders schrokken van de opkomst, maar waren niet bereid om het verzoek tot vrije verkiezingen in te willigen. In ruil daarvoor moesten ze het volk echter wel een zoethoudertje geven. Tijdens een persconferentie op 9 november 1989 maakte Günter Schabowksi, toenmalig leider van de SED, daarom bekend dat er nieuwe regels ingevoerd werden om het reizen tussen Oost en West te versoepelen (Schlör 2006). Hoewel diplomatieke onderhandelingen hadden geleid tot het besluit om de grens pas de dag erna, vanaf 10 november open te stellen, verkondigde

¹⁶ Interview met Melanie Alperstaedt, Berlijner en persvoorlichter van het DDR Museum. (Interviewdatum 26-03-2014).

Schabowski iets anders (Groot 2014). Toen een journalist hem vroeg wanneer de nieuwe regels in zouden gaan, antwoordde hij: *“Das tritt nach meiner Kenntnis, ist das sofort, unverzüglich”* (dit gebeurt naar mijn weten onmiddellijk, zonder vertragingen) (Schlör 2006:87). Daarop haastten honderdduizenden mensen zich net als Melanie en haar ouders naar de grensovergangen, waarna de Berlijnse muur zo snel mogelijk met de grond gelijk werd gemaakt. Ingrid Formanek, voormalig internationaal uitvoerend producent van CNN deed op dat moment verslag in Berlijn en rapporteerde:

“People took hammers to the wall, as if in race to break down that most obvious symbol of the struggle against oppression. All the Easties finally wanted to see what this forbidden land had to offer. Westerners welcomed them with exuberance. A lot of people didn’t believe they would ever be able to do this in their lifetime. It was huge.”¹⁷

Op 9 november 1989 werden de rollen omgedraaid. Na jarenlang verzet en protest waren Berlijners eindelijk in staat om het bouwwerk dat hen 28 jaar lang in zijn macht had, te beheersen en te vernietigen. Met de hereniging tussen Oost en West brak een proces van *nation building* aan, waarbij twee verschillende en inherent ongelijke, geografische eenheden moesten samensmelten tot één politiek, economisch en cultureel systeem (Jozwiak and Mermann 2006:781). Met andere woorden, twee verschillende naties met elk een eigen cultuur, industrie, geschiedenis en zelfs taal moesten dermate gehomogeniseerd worden, zodat er een nieuw gevoel van *nationness* gecreëerd kon worden, waarbij inwoners uit beide delen van de stad zich onderdeel voelen van dezelfde natie (Anderson 1991).

De homogenisering van het Berlijnse volk berustte echter niet op crossculturele uitwisselingen, waarbij beide partijen zich op een gelijkwaardige manier culturele eigenschappen van de andere eigen maakt (Bauman et al. 1990). De val van de muur had ervoor gezorgd dat West-Berlijn, het beloofde land voor velen, eindelijk voor iedereen toegankelijk werd. Massaal trokken inwoners van de voormalige DDR naar het land waarover zij zo lang gefantaseerd hadden. Ze

¹⁷ ‘Remembering the night the Berlin Wall fell’ *CNN I-report* 2009:
<http://edition.cnn.com/2009/WORLD/europe/11/09/berlin.wall.blystone/index.html?iref=24hours>

vergezelden daarmee de inwoners uit West-Berlijn die op hun beurt totaal niet de behoefte voelden om te verkassen naar het ruige achterland in Oost. De groeiende bevolking bracht West-Berlijn in een machtspositie, waarmee het bewust dan wel onbewust assimilatie van Oost-Berlijn afdwong. De voormalige DDR transformeerde daarmee in een kolonie van het Westen, aangezien assimilatie wordt aangedreven door het verlangen om 'hetzelfde' te worden, waarbij de ene partij een conversie uitvoert, en niet verandert uit eigen initiatief (Bauman et al. 1990:156).

Voormalige inwoners van de DDR, zogenaamde *Easties* waren in eerste instantie maar al te graag bereid te assimileren. Ze waren immers in de veronderstelling dat ze hun premoderne levensstijl in Oost zouden inruilen voor een modernere in het herenigde Berlijn (Jozwiak and Mermann 2006). Deze assumptie bleek echter onjuist, want met de eenwording van Berlijn kreeg juist het oostelijke deel op verschillende manieren de rekening gepresenteerd. Pijnlijk werd duidelijk in hoeverre de DDR al die tijd had achter gelopen: bedrijven gingen failliet, omdat ze in één klap hun afzetmarkt, de Sovjet-Unie, kwijt waren. Achterhaalde productiemethoden bleken inefficiënt, waardoor de resterende bedrijven zonder moeite weggeconcurrereerd werden. De Oost-Duitse bevolking zag de waarde van hun producten kelderen en mensen werden werkloos. Er ontstond onmacht en onbegrip aan de oostkant, waardoor er een grotere afstand tussen inwoners van beide delen van de stad werd gecreëerd (Bartoletti et al. 2010:38). De blijvende ongelijkheid in welvaart maakte duidelijk dat het assimilatieproces van Oost-Berlijn niet leidde tot een modernere levensstijl. Sterker nog, de val van de muur maakte de welvaartsverschillen tussen Oost en West alleen maar beter zichtbaar.

4.2 Ontwrichting en verdringing

Op een pijnlijke manier werd duidelijk dat de val van de muur niet voor iedereen betere tijden teweeg had gebracht. Bij de vorming van het nieuwe Berlijn waren het de overgebleven *Easties* die het onderspit dolven. Ze hadden niet alleen gefaald om te profiteren van de kansen die het opengestelde West-Berlijn bood, tevens werden ze gedwongen om hun Oost-Berlijnse identiteit als een oude vaatdoek af te danken. De Berlijnse journalist en auteur Toralf Staud wist het gevoel onder veel *Easties* treffend te omschrijven: "Oost-Berlijners lieten hun land achter, kwamen in een vreemd land terecht, een samenleving die zij niet hadden helpen creëren. Het verwelkomde hen

ook niet en dwong hen zich aan te passen aan het nieuwe land. Ze moesten leren leven met een nieuw politiek systeem, nieuwe consumentenproducten, educatie, media, postcodes, kentekenplaten en rekeningnummers” (Jozwiak and Mermann 2006:781-782).

In ‘*Ossis sind Türken*,’ een artikel in de Duitse kwaliteitskrant *Die Zeit*, vergelijkt Staud (2003) Oost-Berlijners met Turkse immigranten.¹⁸ Beide groepen moesten zich zien te redden in een niet-vertrouwde cultuur die vreemd was aan hun eigen ervaringen (Puteri 2014:22). Oost-Berlijners ervoeren net als Turkse immigranten de druk van assimileren dat in conflict stond met het verlangen om hun sociale en culturele identiteit deels te behouden (Puteri 2014). Sommige culturele artefacten uit de DDR die onderdeel waren van de historische identiteit van *Easties*, konden het nieuwe herenigde Berlijn verrijken en werden dermate aangepast dat ze onderdeel konden worden van de nieuwe collectieve identiteit. Zo overleefde het DDR-kinderprogramma *Unser Sandmännchen* de val van de muur. Middels modernisering was het programma in staat om ook populariteit te vergaren in West-Berlijn (Puteri 2014:28). ‘*Unser*’ veranderde daarbij in *Das Sandmännchen*, zodat het programma meer kans maakte om onderdeel te worden van de nieuwe Duitse collectieve identiteit (Puteri 2014:28). Ook het speelse *Ampelmännchen*, dat verwerkt was in Oost-Duitse verkeerslichten ter bevordering van de verkeersveiligheid, viel na de val van de muur in de smaak bij West-Berlijn. Vanaf 1995 verfraaiden de groene figuurtjes ook de verkeerslichten in het westelijke deel van de stad.¹⁹

Andere producten en culturele aspecten uit de DDR overleefden de transitie niet en werden opgelost in het bruiswater van het nieuwe Berlijn. Producten die tevens onderdeel waren van de bredere materiële cultuur en de DDR, werden abrupt vervangen door de producten uit het Westen. Geen product kon daarbij tippen aan de Trabant. De trage Oost-Duitse auto gemaakt van fiberglas en samengeperst karton, kwam na de val naast snelle West-Duitse BMW’s, Mercedessen en Porsches voor het stoplicht te staan en stond daardoor niet alleen symbool voor de DDR, maar ook voor de socialistische inefficiëntie, onderontwikkeldheid en minderwaardigheid die daarbij hoorde (Berdahl 1999:195). Mensen hadden soms jaren gespaard voor een Trabant, waar zij met trots in rond reden. De geraffineerde West-Berlijnse Mercedes-elite

¹⁸ ‘Ossis sind Turken’ *Die Zeit* (02-10-2003): <http://www.zeit.de/2003/41/Einwanderer>

¹⁹ ‘Geschiedenis van het *Ampelmännchen*’, via *Ampelmann.de*: http://ampelmann.de/html/geschichte_english.html

maakte van hun bestaan, droom, trots en identiteit plotseling een lachertje (Berdahl 1999:196). De Trabant werd dan ook het lijdend voorwerp in veel moppen:²⁰

“*Waarom heeft een Trabant kofferbakverwarming?*
- *Dan krijg je geen koude handen tijdens het duwen.*”

“*Hoe verdubbel je de waarde van je Trabant?*
- *Leg een banaan op de bijrijderstoel.*”

“*Wat is een Trabant met een paar tennisschoenen in de kofferbak?*
De sportuitvoering.”

In het nieuwe Berlijn vormden West-Berlijners en verwesterde Oost-Berlijners steeds meer een natie. Insluiting werd niet alleen bereikt door de culturele homogenisering, maar ook door steeds duidelijker te maken wat er géén onderdeel was van deze nieuwe natie. Het uitsluiten van *Easties* gaf de omvang van de nieuwe natie steeds duidelijkere contouren. Insluiting kon weliswaar door *Easties* bereikt worden, maar alleen als zij zich volledig aanpasten aan de standaarden van het dominante Westen en hun Oost-Berlijnse identiteit afdankten. *Easties* waren vlak na de val van de muur zeer bereid om te assimileren, maar vielen wegens het gebrek aan werk en de stijgende prijzen alsnog buiten de boot. Ondanks assimilatie konden zij zich dus niet associëren met de collectieve identiteit van de natie in het nieuwe Berlijn. Ze begonnen steeds meer te beseffen dat ze werden gedwongen hun oude identiteit en levensstijl te dumpen, maar dat daarvoor geen nieuwe in de plaats kwam. De val van de muur had *Easties* het gevoel gegeven helemaal nergens meer toe te mogen behoren.

²⁰ ‘Oost-Duitse grappen; nu nog gemener’ (vertaald uit Duits). *Der Spiegel* (22-12-2006)
<http://www.spiegel.de/panorama/humor-ost-ddr-witze-jetzt-noch-fieser-a-456165.html>

4.3 'Ostalgie'

Het assimilatieproces tijdens de eenwording van Berlijn liet bij *Easties* zowel mentaal als fysiek een gevoel van desoriëntatie achter (Berdahl 1999:195). Het bood ruimte voor het ontwikkelen van nostalgische gevoelens voor het dagelijkse leven in de DDR, iets dat veelal *Ostalgie* wordt genoemd (Berdahl 1999). Ineens konden *Easties* heimwee hebben naar een periode die eerder nog zo snel mogelijk uit het geheugen werd gewist. *Ostalgie* is daarmee geen spontane uiting van heimwee naar het communistische leven. Het werd veroorzaakt door de vele teleurstellingen waarmee *Easties* werden geconfronteerd tijdens het afleggen van de ruwe weg naar *Westernization* en democratisering (Barney 2009:133-134) In deze paragraaf worden de oorsprong en belichaming van deze nostalgische gevoelens besproken en wordt duidelijk waarom deze een basis hebben gelegd voor de commodificatie van de Berlijnse muur.

Desoriëntatie en het gevoel van ongelijkheid waren iets dat veel *Easties* deelden. Net als elk nationalisme berustte het nationalisme van het nieuwe Berlijn op insluiting en uitsluiting (Wimmer 2002). Voormalige DDR-burgers die er niet in waren geslaagd om de val van de muur in hun voordeel te benutten, werden uitgesloten en kwamen aan de onderkant van de nieuwe Berlijnse samenleving terecht. Er ontstond solidariteit onder *Easties*, iets dat eind jaren '90 voor het eerst duidelijk zichtbaar werd in de horeca. Terwijl politici in West-Berlijn vol trots een vooruitgang naar eenheid constateerden, werden er 'DDR-Weekends' georganiseerd in kroegen in het voormalige Oost-Berlijn. Het nam *Easties* mee terug naar het verleden en gaf ze het gevoel alsof de tijd had stilgestaan (Jozwiak and Mermann 2006:783). Mensen die konden aantonen dat ze in de DDR hadden gewoond, kregen hun Oost-Duitse biertjes mee voor DDR-prijzen, omdat voor velen van hen een bezoek aan de kroeg na de eenwording onbetaalbaar was geworden, wegens de hoge prijzen en aanhoudende werkloosheid (Berdahl 1999:192).

Het gevoel van saamhorigheid berustte op het gezamenlijke gemis van het leven in de DDR, veroorzaakt door de benarde situatie waarin zij na de eenwording terecht waren gekomen. Deze eerste vorm van *Ostalgie*, betrof echter niet alleen een verlangen naar 'huis', maar was tevens een poging om gedeeltelijk terug te verdienen wat verloren was gegaan of is afgenomen (Jozwiak and Mermann 2006:783). De groei aan leegstaande warenhuizen, afvaldumps, maar vooral de schaars wordende

DDR-producten maakten immers voortdurend duidelijk in welke transitie zij terecht waren gekomen (Berdahl 1999:195). Het was daarmee een uiting van de destabiliserende verbinding tussen oud en nieuw, tussen een stabiel en herkenbaar verleden in een goed gedefinieerde natie-staat en een huidige veranderende cultuur die op zoek is naar fundamentele, collectieve mythes (Jozwiak and Mermann 2006:787). Zo was een veelgebruikte uitspraak onder Oost-Berlijners: “we zijn geëmigreerd, zonder ons huis te verlaten” (Barney 2009:139).

Door de groeiende saamhorigheid kregen *Easties* weer het gevoel onderdeel uit te maken van een natie, ook al kende deze natie geen staat meer. De groeiende solidariteit, bijvoorbeeld tijdens de DDR-weekenden, zorgde ervoor dat hun identiteit ineens weer een voordeel kon opleveren. *Easties* hadden weer een reden om trots te zijn op hun Oost-Berlijnse identiteit en verleden. Om die reden ontstond er verzet tegen de vernederende persiflage van deze collectieve historische identiteit. Tevens was het een verzet tegen de *Westernization* van Berlijn, dat tot uiting kwam door de ‘eigen’ producten weer te gaan waarderen die door het nieuwe Berlijn werden afgedankt. Het waren immers producten uit de DDR, het land waarin alles nog voor de wind ging en waar mensen nog niet werden geteisterd door werkloosheid en ongelijkheid. Producten als *Vita Cola*, *Rottkäppchen Wein* en *Nudossi Schokopasta* werden herkend als de symbolen van hun eigen historische identiteit die in ere kon worden hersteld door ze opnieuw te gaan consumeren (Bartoletti et al. 2010:38). Ze werden als instrument gebruikt om een antwoord te bieden op het imago dat *Easties* in het nieuwe Berlijn kregen toebedeeld. Bovendien markeerden ze tevens een *community*, die ervoor zorgde dat *Easties* eindelijk weer het gevoel hadden ergens toe te behoren.

4.4 Representatie

Nostalgische gevoelens voor de DDR werden niet alleen belichaamd door de herintreding van Oost-Duitse producten. De media boden een prachtig platform om *Easties* weer even mee te nemen ‘Zurück in die Heimat.’ Zo vergaarden televisieprogramma’s als de *ZDF Ostalgieshow* grote populariteit in het nieuwe millennium op de Duitse televisie (Jozwiak and Mermann 2006:783). De programma’s werden daarnaast ook bekeken door mensen die nooit in de DDR hadden gewoond. Ze kregen te zien hoe dat *Heimatgefühl* eruit had gezien, waardoor

ze hun eigen herinneringen konden creëren aan iets dat zij niet zelf hadden meegemaakt. Het beeld dat ze zagen, was echter zeer selectief. Het programma had een amusementsfunctie en behandelde om die reden alleen de leuke herinneringen. Het programma bevestigde hierdoor niet alleen de goede herinneringen van *Easties*, maar stelden ook mensen buiten de DDR in staat om nostalgische herinneringen te creëren van het dagelijks leven in een land waarin zijzelf nooit hadden geleefd. Op die manier kon de betekenisgeving aan Berlijnse muur voor steeds meer mensen binnen en buiten Oost-Berlijn worden voorzien van een extra, nostalgische dimensie.

Door de representatiekracht van de media waren mensen in staat gesteld om herinneringen te creëren aan een verleden dat was geportretteerd door tussenstations. Het koloniseren van Oost-Berlijn had hiermee een toppunt bereikt. Niet alleen Oost-Berlijn was geabsorbeerd in het nieuwe Berlijn, maar ook de herinneringen aan de heilstaat. Met de successen van zowel televisieshows als films over het DDR-verleden en de Berlijnse muur, was Oost-Berlijn middels recycling en modernisering bovendien een onderdeel geworden van datgene waartegen het zich verzette: het commerciële Westen. De film *Goodbye Lenin* (2003) is hier wellicht het mooiste voorbeeld van. De kaskraker herinnerde het publiek niet alleen aan het feit dat het getuige was van een zeer bemiddeld verleden, maar leverde ironisch genoeg tonnen op door te laten zien met welke strubbelingen de assimilatie van Oost-Berlijn gepaard ging. In de film is te zien hoe een jongen na de val van de muur, de DDR voor zijn moeder laat voortbestaan in haar slaapkamer, ten behoeve van haar gezondheid na het ontwaken uit een coma. Het onderliggende thema is echter het gevoel van ‘anders zijn’ dat de hoofdrolspeler ervaart in het nieuwe Berlijn na de val en de nostalgische gevoelens voor de DDR die hierdoor werden veroorzaakt. Zo verschijnt Sigmund Jähn, de eerste Oost-Duitse astronaut in verschillende delen van de film. Het roept nostalgische gevoelens op bij de hoofdrolspeler, niet alleen omdat Jähn zijn jeugdheld was, maar ook omdat het liet zien in welke situatie Oost-Berlijners terecht waren gekomen; in het nieuwe Berlijn was het culturele icoon Jähn ‘gedegradeerd’ tot taxichauffeur (Puteri 2014:22-23). *Ostalgie*, het antwoord op de *Westernization* van Berlijn, werd daarmee onderdeel van hetgeen waartegen het zich verzette: het commerciële, moderne, westerse Berlijn. Het betwistte daarmee niet alleen een nieuwe situatie, maar creëerde en bevestigde deze situatie waarin herinneringen aan de DDR en de Berlijnse muur onderhandeld konden worden ook (Berdahl 1999:139).

De Berlijnse muur werd een steeds populairder thema voor de media. Met films als *Berlin is in Germany* (2001), *Good bye, Lenin* (2003) en *Das Leben der Anderen* (2006) leek het thema in het nieuwe millennium zelfs een garantie voor internationaal succes in de filmindustrie (Puteri 2014). Oost-Berlijn veranderde door *Ostalgie* en de representatie van deze nostalgie in bijvoorbeeld films, van een lachertje in heuse *cult*. Mensen die de tweedeling van Berlijn zelf nooit hadden meegemaakt, raakten door de geromantiseerde representatie van de media voorzien van steeds meer ‘mooie’ herinneringen aan de DDR en de aanwezigheid van de Berlijnse muur. Deze werden vaak gevisualiseerd in de vorm van een grote betonnen, soms van graffiti voorziene Berlijnse muur. Terwijl Berlijners herinneringen hadden aan een bouwwerk dat ze van dichtbij hadden gezien en meegemaakt, hadden toeristen herinneringen aan iets dat ze nog nooit in het echt hadden gezien. Om die reden ontstond er behoefte onder toeristen om bewijs te zoeken voor de visualisaties waarmee hun hoofden waren verzadigd (Schlör 2006). Daarmee had *Ostalgie* en de belichaming van deze nostalgische gevoelens in producten en beelden een basis gelegd voor de fysieke representatie van de Berlijnse muur, waarbij commodificatie niet kon uitblijven.

5. De muur in de glazen bol

Privé-initiatieven van Berlijners en de toenemende vraag van toeristen wezen de Berlijnse Senaat op het feit dat de muur die ooit door de stad liep en verwijderd was, gemarkeerd moest worden. Het bouwwerk dat vijftien jaar eerder zorgvuldig uit het landschap werd gewist, moest in een pasbare vorm terugkeren en onderging daarmee een proces van *musealization*. Hierbij werd erkend dat het bouwwerk behalve een object, ook een symbool was en meer betekenis had dan zijn eigen esthetische waarde (Piazzai 2012:15). Men was weliswaar op zoek naar een stenen object, maar deze zoektocht werd veroorzaakt door de symbolische waarde die het stenen object door hen kreeg toegewezen. Dit hoofdstuk beschrijft hoe het proces van *musealization* het betonnen litteken van de Berlijnse tweedeling veranderde in een bezienswaardigheid, en hoe hierdoor een nieuwe laag authenticiteit werd blootgelegd.

5.1 De muur als attractie

Het coördinatieplan dat in 2006 werd gepresenteerd om in de behoeften van toeristen en bewoners te kunnen voorzien, bevatte ook het idee om stukken muur in de stad terug te plaatsen. Daarmee was niet alleen een fysieke muur geleverd voor toeristen, maar tevens een *memorial* voor slachtoffers waar vanuit bewoners veel vraag naar was (Schlör 2006). De restanten die werden teruggebracht in het Berlijnse landschap, bestonden soms echter uit stukken imitatiemuur. Een groot deel van de muur was begin jaren '90 verwerkt in de woningbouw wegens het gebrek aan materiaal en financiën. Na het terugplaatsen van stukken (imitatie)muur veranderde het bouwwerk in één van de belangrijkste toeristische bezienswaardigheden van Berlijn. Eindelijk was er fysiek bewijs dat de herinneringen die mensen hadden aan de Berlijnse muur kon bevestigen (Schlör 2006:88)

De Berlijnse Senaat investeerde in de herdenkingsplaatsen door enkele stukken muur terug te plaatsen in de stad, en subsidie te verstrekken voor het informatiecentrum van het *Berliner Mauer Gedenkstätte* (Saunders 2009). Verder werd de bal vooral bij particulieren gelegd om herdenkingsplaatsen vorm te geven. De losse teruggeplaatste stukken muur die door toeristen als een bezienswaardigheid werden beschouwd, deden al snel een belletje rinkelen bij commerciële ondernemers. Het werd hen duidelijk dat er geld kon worden verdiend aan de fysieke representatie van de Berlijnse muur. De muur was nog steeds voor het grootste gedeelte weg, dus

werden er alternatieve gedenkpraktijken bedacht. Zo opende de antropoloog Peter Kenzelman direct in 2006 het zogenaamde DDR Museum. Mensen kunnen er op een interactieve manier verschillende facetten van het leven in de DDR ervaren, met de Berlijnse muur als belangrijkste thema. Het eerste jaar trok het museum al 80.000 bezoekers maar dit liep al snel op tot een half miljoen per jaar.²¹ Hetzelfde geldt voor één van mijn belangrijkste onderzoekslocaties: *Checkpoint Charlie*. In het onderstaande kader wordt duidelijk hoe deze *place of memory* vorm kreeg.²²

Checkpoint Charlie: van grenspost naar toeristische attractie

Ook het compleet verwoeste *Checkpoint Charlie* werd in 2006 opgeknapt. Het openluchtmuseum is onderdeel van het museum *Haus am Checkpoint Charlie*. Dit museum werd in 1962 geopend door Rainer Hildebrandt, die de inwoners van West-Berlijn via een tentoonstelling inzicht wilde bieden in wat er zich achter de muur afspeelde. Toen Hildebrandt de kans kreeg om zijn museum uit te breiden naar de straatkant, liet hij in 2006 een replica plaatsen van de grenspost. Daarnaast huurde hij acteurs in opleiding in, die dagelijks dienst doen als Russische en Amerikaanse grenswachters. Tegen betaling van een paar euro, kunnen toeristen met hen op de foto. *Checkpoint Charlie* trekt jaarlijks meer dan tien miljoen bezoekers. In de bijlage op pagina 73 staan foto's die het uiterlijk van *Checkpoint Charlie* zowel vroeger als nu laten zien.

Dat de teruggeplaatste stukken muur al snel zoveel bekijks van toeristen trokken, kan verklaard worden door het feit dat ze een exacte belichaming zijn van de muur die toeristen via de media hebben leren kennen: grijs en hoog. Ze bieden als het ware een bewijs voor de herinneringen en visualisaties die toeristen hebben gecreëerd van een bouwwerk dat ze nog nooit hebben gezien. Veel toeristen vroeg ik tijdens mijn veldwerk naar wat ze hoopten te gaan zien in Berlijn. Allemaal noemden ze de Berlijnse muur.²³ Echter, wanneer fysieke representaties van de muur hun succes danken aan het feit dat ze zo op de muur uit de herinneringen van toeristen lijken, hoe

²¹ Informatie uit een persmap over het DDR-Museum, ontvangen van Melanie Alperstaedt tijdens interview. (Interviewdatum: 26-03-2014)

²² Informatie via het Mauermuseum: <http://www.mauermuseum.de>

²³ Conclusie gebaseerd op tientallen straatinterviews met toeristen op verschillende data en locaties.

is dan te verklaren dat alternatieve fysieke representaties als *Checkpoint Charlie* en het DDR Museum zo populair zijn geworden?

5.2 Fysieke representaties van de “Mauer im Kopf”

Net als Kenzelman en Hildebrandt, heeft elke ondernemer er commercieel belang bij om goed naar de wensen van klanten te luisteren. Er moest een fysieke representatie neergezet worden, die dermate veranderd, gepresenteerd en *performed* moest worden dat toeristen het zouden begrijpen en consumeren (Schlör 2006). Ondernemers waren bereid een *memorial* te creëren dat niet zozeer een representatie van het verleden betrof, maar des te meer een representatie van de verwachtingen die toeristen van dat verleden hebben. Deze twee komen vaak niet overeen, aangezien mensen hun herinneringen aan het verleden selecteren en vervormen. De Franse essayist Marcel Proust vatte dit verschil mooi samen met de woorden: “*The remembrance of things past is not necessarily the remembrance of things as they were*” (Brockmeier and Carbaugh 2001). Met andere woorden: herinneringen gaan niet over wat er gebeurd is, maar over wat men dénkt dat er gebeurd is.

In het vignet bovenaan pagina 51 wordt duidelijk dat succesvolle *places of memory* als *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery* niet alleen een fysieke representatie van de muur in het hoofd van vele toeristen bieden. Ze beïnvloeden deze “Mauer im Kopf” ook. Deze fysieke representaties zijn middels promotie en aandacht vanuit de media zo sterk onder de aandacht gebracht bij toeristen, dat ze onderdeel werden van hun “Mauer im Kopf.” Van hieruit wordt duidelijk dat herinneringen niet alleen een aanleiding vormen om een *memorial* te creëren. Deze fysieke representatie is op haar beurt weer een aanleiding om herinneringen te creëren en vervormen. Wanneer toeristen wordt gevraagd naar wat ze voor zich zien als ze denken aan de Berlijnse muur, noemen ze bijna allemaal – en vaak zelfs als eerste – *Checkpoint Charlie*:²⁴

“Naast mij hoor ik wat Nederlands, terwijl ik op de bus wacht bij Berlin Hauptbahnhof. Twee dames rond de veertig kijken op hun stadskaart om te zien wat ze de komende dagen allemaal gaan bekijken. “Weet jij toevallig wat de beste plek is om de Berlijnse muur te zien?” vraagt één van hen in het Nederlands, na het zien van

²⁴ Conclusie berust op straatinterviews en *fieldnotes*

mijn plastic Blokkertas. “Ligt eraan, wat wil je precies zien?” vraag ik. Ze twijfelt geen moment: “nou ja, het moet wel authentiek zijn. Dus die hoge stukken muur, waar al die schilderijen op staan. En natuurlijk Checkpoint Charlie, want dat is toch wel echt het bekendste stukje.” Ik wijs de dames de East Side Gallery en Checkpoint Charlie aan op hun stadskartaal, aangezien dat de plekken zijn waar ze omschreven naar op zoek te zijn. Toch kan ik het niet laten om ook het Berliner Mauer Gedenkstätte aan te bevelen. “Dat is een herdenkingsplek waar de hele grenszone nog te zien is, zelfs de Hinterlandmuur, roep ik.” Vertwijfeld kijken de dames elkaar aan. Wanneer er tijd over is, houden ze het in gedachten. Eerst op naar East Side Gallery en Checkpoint Charlie, plekken die ze volgens hen echt niet kunnen missen voor het echte ‘Berlijnse muur-gevoel.’”²⁵

Behalve dat er behoefte is aan een fysieke representatie van de “Mauer im Kopf”, is er vooral géén behoefte aan een fysieke representatie die dit beeld van de muur in twijfel trekt. In het vignet wordt duidelijk dat plaatsen als *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery* een “echt Berlijnse muur gevoel” oproepen, maar dit is volgens hen bij het *Berliner Mauer Gedenkstätte* niet het geval.

Dit laat zien dat dit “echte Berlijnse muur gevoel” niet afhankelijk is van in hoeverre het *memorial* een complete, realistische representatie is van de Berlijnse muur. Zonder er een waardeoordeel over te geven, kan namelijk vastgesteld worden dat het *Berliner Mauer Gedenkstätte* aan de Bernauerstraße de meest complete fysieke representatie van de Berlijnse muur biedt. Hiermee bedoel ik te zeggen dat als mensen willen zien hoe de grenszone er precies uitzag, ze hiervoor het best naar de Bernauerstraße kunnen gaan. Hier staat immers niet alleen een grenspost of stuk *Hinterlandmuur*, zoals bij *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery* het geval is, maar hier kan men de gehele grenszone inclusief wachttorens bekijken. Om bezoekers te laten ervaren hoe de grenszone onderdeel uitmaakte van de urbane structuur, is de grenszone aan de Bernauerstraße afgesloten door grote ijzeren wanden. Op die manier kunnen mensen ervaren hoe het voor bewoners moet zijn geweest om tegen een muur aan te kijken waarvan ze niet wisten wat erachter zat. Een toren aan de overkant van de weg biedt daarentegen wel de mogelijkheid om over de muren te kijken, en op die

²⁵ Dit vignet is geschreven aan de hand van *fieldnotes* die ik maakte op 04-03-2014.

manier de tussenliggende grenszone te zien. Het onderstaande kader vertelt wat meer over de totstandkoming en functies van het *Berliner Mauer Gedenkstätte*.²⁶

Totstandkoming *Berliner Mauer Gedenkstätte*

Het *Berliner Mauer Gedenkstätte* werd in 2009 opgericht naar aanleiding van het coördinatieplan dat de Berlijnse Senaat in 2006 presenteerde. Het moest de centrale herdenkingsplek van de stad worden en werd om die reden als enige *memorial* gefinancierd door de Berlijnse Senaat. Het *Berliner Mauer Gedenkstätte* is onderdeel van de *Berliner Mauer Stiftung*. De Stichting organiseert rondleidingen langs het *memorial*, maar organiseert ook lezingen. Eens per maand vertellen Berlijners over hun ervaringen met de Berlijnse muur. Daarnaast heeft de stichting in samenwerking met het *memorial* de opdracht gekregen om dit jaar een bescheiden viering te organiseren, ten aanzien van het 25-jarig jubileum van de val van de muur.

Het *Berliner Mauer Gedenkstätte* aan de Bernauerstrasse, gezien vanaf de toren.
Foto: Lindsey Groot

²⁶ De inhoud van het kader berust op informatie uit de persmap van het *Berliner Mauer Gedenkstätte*, die ik kreeg tijdens een interview met medewerker Hannah Berger. (Interviewdatum: 17-02-2014).

Terwijl *Checkpoint Charlie* meer dan tien miljoen, en de *East Side Gallery* jaarlijks meer dan drie miljoen bezoekers per jaar trekken, bezoeken jaarlijks ‘slechts’ 220.000 toeristen het *Berliner Mauer Gedenkstätte*.²⁷ Het feit dat de meest complete representatie van de grenszone het minst populair is onder toeristen, bevestigt de theorie dat toeristen op zoek zijn naar een fysieke representatie van de “Mauer im Kopf”, en niet zozeer van hoe de muur er werkelijkheid uitzag. Wanneer toeristen namelijk wordt gevraagd naar hoe de Berlijnse muur er volgens hen uitzag, omschrijft bijna niemand het stuk grenszone tussen de twee muren in. Wanneer ik hen dit vervolgens vertelde, reageerden ze samenvattend:

*Ik had geen idee dat er eigenlijk twee muren stonden. Ik ken alleen maar de hoge betonnen muur met graffiti-tekeningen erop. Van die grenszone wist ik helemaal niks. Best naïef eigenlijk, het is logisch dat twee aartsvijanden niet uit elkaar konden worden gehouden met een muurtje van 20 centimeter.*²⁸

Toeristen mogen zichzelf dan wel beschuldigen van naïviteit, dit incomplete beeld is wel het beeld dat ze gemakkelijk bevestigd kunnen krijgen in Berlijn bij plekken als de *East Side Gallery*. Bovendien is het helemaal niet gek dat toeristen zich alleen de muur aan de westzijde van de grenszone herinneren. Ten tijde van de DDR werd journalisten verboden om foto's en video's te maken van de Hinterlandmuur aan de oostzijde. Dit zou tenslotte eerder suggereren dat mensen in de DDR waren opgesloten, in plaats van dat ze werden beschermd tegen het fascistische Westen. Zowel media uit de DDR als daarbuiten waren daarom genoodzaakt louter de muur aan de westkant te laten zien, de grens met het fascistische Westen. Ook na de val van de muur kreeg de muur aan de westzijde meer media-aandacht dan de Hinterlandmuur: films en televisieshows speelden in op herkenbare punten, zodat het de kijkers meer aansprak.

Om die reden waren mensen die de Berlijnse muur leerden kennen via tussenstations, in staat om hun visualisatie van de muur te beperken tot de muur aan de westzijde. Op dit beeld werd vervolgens ingespeeld door commerciële

²⁷ Sehenswürdigkeiten A-Z Berlin, via *VisitBerlin.de*:
<http://www.visitberlin.de/de/sehen/sightseeing/sehenswuerdigkeiten-a-z>

²⁸ Samenvoeging van verschillende reacties van toeristen, verzameld van 10-02-2014 t/m 17-04-2014

ondernemers bij het creëren van herinneringsplekken. De populariteit van toeristenattracties als *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery* kan daarom verklaard worden omdat deze plekken een fysieke representatie bieden van het beeld dat toeristen van de muur in hun hoofd hebben. In hoeverre dat een complete en realistische representatie betreft, is daarbij irrelevant. Deze tactiek van ondernemers is dermate doeltreffend geweest, dat de commerciële fysieke representatie onderdeel is geworden van de “Mauer im Kopf:” Wanneer toeristen denken aan de Berlijnse muur, denken ze aan *Checkpoint Charlie* en andersom.²⁹

5.3 Authenticiteit

Als historische plekken een proces van *musealization* ondergaan, heerst er vaak de angst dat hun betekenissen ondergeschikt raken aan het idee dat *musealization* een “eind van de geschiedenis” bewerkstelligt en een afbreuk doet aan de authenticiteit (Schlör 2006:104). Deze angst is gebaseerd op de aanname dat authenticiteit zit opgesloten in het bouwwerk zelf, waardoor historische plekken dus niet teveel commodificatie en commerciële veranderingen kunnen ondergaan om deze waarde te behouden. Tijdens mijn veldwerk vroeg ik veel toeristen waar zij volgens hen de meest authentieke ervaring van de Berlijnse muur konden vinden. Sommigen stelden dat de authenticiteit van de Berlijnse muur al jaren geleden verloren was gegaan, en weer anderen stelden dat authenticiteit alleen nog gevonden kan worden op plekken “die alleen Berlijners” kennen.³⁰ Desalniettemin gaf het overgrote gedeelte aan dat de meeste authenticiteit gevonden kan worden op plekken als *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery*. Wanneer ik hen naar de reden hiervan vroeg, volgden er weinig heldere argumenten, maar lieten de meesten doorschijnen hetzelfde te bedoelen: *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery* zijn voor hen authentiek omdat ze overeen komen met de muur die ze in gedachten hebben. Het maakt hun muur ‘echter’ dan ooit.³¹ Dit vormt een aanleiding om te stellen dat een aanwezigheid van commodificatie en commercialisering voor toeristen in ieder geval geen belemmering vormt bij het ervaren van authenticiteit.

²⁹ Conclusie uit straatinterviews op Berlin Hauptbahnhof. (Interviewdata: 17-03-2014 – 20-03-2014).

³⁰ Conclusie uit straatinterviews op Berlin Hauptbahnhof. (Interviewdata: 17-03-2014 – 20-03-2014).

³¹ Conclusie berust op meerdere informele gesprekken en straatinterviews op verschillende plaatsen in de stad. (Interviewdata: 15-02-2014 – 15-04-2014)

Een van de belangrijkste ontdekkingen in deze thesis is dat toeristen bewust, dan wel onbewust duidelijk maken dat een fysieke plek authentiek wordt op het moment dat deze overeen komt met het beeld dat zij ervan in hun hoofd hadden. Hun “Mauer im Kopf” wordt stoffelijk. Op die manier kunnen zelfs zeer toeristische plekken als *Checkpoint Charlie* als authentiek worden ervaren. Van hieruit kan worden ontkracht dat authenticiteit gepaard gaat met een afwezigheid van commodificatie en commercialisering, zoals MacCannell (1973) en Greenwood (1977) beweren. Volgens deze twee auteurs is het wel belangrijk om aan te merken dat het hierbij gaat om authentieke waarde die wordt toegekend aan plaatsen die geen exacte replica’s zijn van hoe de werkelijkheid eruit heeft gezien (MacCannell 1973:598). De plaatsen verkopen bij wijze van spreken een leugen die als waarheid wordt gepresenteerd, waardoor toeristen een oppervlakkig en incompleet beeld van de werkelijkheid krijgen (MacCannell 1973:598 – 599). Ondanks deze argumentatie, is het te oppervlakkig om te stellen dat er daarom op dergelijke plaatsen louter *staged authenticity* ervaren kan worden. Deze zogenaamde oppervlakkige, fysieke representatie is immers niet uit de lucht komen vallen. Zoals eerder aangetoond, hebben ze hun succes te danken aan het feit dat ze een fysieke representatie weten te bieden van de “Mauer im Kopf.” Plaatsen als *Checkpoint Charlie* kennen daarom geen *staged authenticity* omdat deze geënceneerd zijn, ze hebben ongerepte authentieke waarde doordat ze het bewijs vormen voor het beeld dat toeristen al van de Berlijnse muur hadden. Ze kunnen er al hetgeen vinden, dat ze er zelf ingestopt hebben.

Het feit dat iets authentieke waarde krijgt op het moment dat het een bewijs vormt voor het beeld dat toeristen ervan hebben, bewijst dat er op een andere manier naar authenticiteit gekeken moet worden. Het is overduidelijk dat authenticiteit niet zit opgesloten in het bouwwerk zelf, maar wordt gecreëerd door degene die ernaar kijkt. Leo Schmidt, hoogleraar Werelderfgoed stelt zelfs dat iedereen overal authentieke waarde aan kan toekennen, op het moment dat mensen het proces begrijpen dat heeft geleid tot de huidige situatie. Tijdens een interview legt Schmidt aan de hand van een voorbeeld uit dat zelfs Unesco, de grootste beschermer van authenticiteit, haar criteria niet baseert op het bouwwerk zelf, maar op de manier hoe ernaar gekeken wordt:

“Het stadscentrum van de Poolse stad Warschau werd tijdens de Tweede Wereldoorlog compleet platgebombardeerd, waarna het in de jaren '50 en '60 weer werd opgebouwd. Toen Polen in de jaren '70 voorstelde om Warschau op de Unesco Werelderfgoedlijst te zetten, gaf het als reden: “Warschau heeft een historische binnenstad en Koninklijk Paleis.” Unesco ging niet akkoord, omdat ze geen authentieke waarde zouden hebben. Een paar jaar later probeerde de Poolse overheid het opnieuw, maar met dit keer als argumentatie: “Warschau heeft een wederopgebouwde historische binnenstad en het Koninklijk Paleis.” Unesco zette Warschau naar aanleiding van deze argumentatie direct op de Werelderfgoedlijst.”³²

Dit voorbeeld laat zien dat zelfs Unesco erkent dat authenticiteit niet iets is dat een plek wel of niet heeft, maar dat wordt gecreëerd door wat wij zeggen dat het is. Op die manier kan iets authentiek worden op het moment dat het proces erachter wordt begrepen. Ook toeristen erkennen bewust, dan wel onbewust dat de Berlijnse muur authentiek wordt op het moment dat het een fysieke representatie vormt voor het beeld dat ze ervan in hun hoofd. Op die manier erkennen zij ook dat de authenticiteit niets te maken heeft met het bouwwerk zelf. Belangrijk is daarbij wel om aan te geven, dat deze theorie niet altijd toepasbaar is op de praktijk. Volgens deze theorie zouden toeristen immers ook met de nodige kennis van het achterliggende proces de artistieke muurresten in winkelcentra als authentiek kunnen bestempelen. In de praktijk blijkt daarentegen dat toeristen niet stilstaan bij het achterliggende proces en deze stukken muur in winkelcentra allesbehalve authentiek vinden.

Desondanks kan wordt vastgesteld dat commodificatie en commercialisering op geen enkele manier afbreuk kunnen doen aan authenticiteit, mits de observant accepteert dat authenticiteit geen meetbaar of doseerbaar fenomeen is, maar wordt geconstrueerd door onszelf. Sterker nog, commodificatie heeft ervoor gezorgd dat de “Mauer im Kopf” voor veel toeristen stoffelijk is geworden op plaatsen als *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery*, waardoor gesteld kan worden dat commodificatie een nieuwe laag authenticiteit heeft blootgelegd welke momenteel alleen door toeristen ervaren wordt.

³² Interview met Leo Schmidt, hoogleraar Werelderfgoed. (Interviewdatum: 26-03-2014)

6. Fragmentatie

Na geconstateerd te hebben dat *Checkpoint Charlie* een populaire toeristenattractie is geworden omdat het een succesvolle fysieke representatie van hun “Mauer im Kopf” betreft, is het ook verklaarbaar waarom Berlijners dergelijke plekken vaak zeggen te verafschuwen. Ondanks het feit dat Berlijners net zo goed als toeristen hun herinneringen aan de Berlijnse muur selecteren en vervormen, blijven hun herinneringen wel gezuiverd van onbeïnvloedbare selectie en vervorming door tussenstations als de media. Toeristenattracties hebben een dermate lange weg afgelegd van representatie van de werkelijkheid naar hoe het er volgens toeristen uit zou hebben gezien, dat Berlijners niet in staat zijn hun herinneringen te associëren met hetgeen ze wordt voorgeschoteld bij toeristische *places of memory*.

Er is een kloof te herkennen tussen het beeld dat Berlijners van de muur hebben, en dat van toeristen. Commodificatie heeft ervoor gezorgd dat behalve Berlijners, ook toeristen hun “Mauer im Kopf” fysiek bevestigd kunnen krijgen in Berlijn. Daardoor krijgen toeristenattracties als *Checkpoint Charlie* voor toeristen authentieke waarde, terwijl die daar voor Berlijners ver te zoeken is. In dit hoofdstuk wordt duidelijk dat commodificatie van de Berlijnse muur een fragmentatie van authentieke ervaringen heeft opgeleverd. Het gaat daarbij niet om een versplintering in authenticiteit zelf, maar om een herkenbare schifting in de manier waarop deze authentieke ervaring wordt verkregen.

6.1 ‘Correct beeld’

“Toeristen neem ik het niet kwalijk. Ze worden overspoeld met verhalen over Checkpoint Charlie, dan is het logisch dat ze het met eigen ogen willen zien. Ik erger me ook niet aan het feit dat er geld wordt verdiend aan onze geschiedenis, maar dan moet je er ook wel wat vanaf weten. Ik maak me boos over de acteurs en de verkopers, omdat ze geen idee hebben waar ze het over hebben. Het is belangrijk dat toeristen een correct beeld van de Berlijnse muur krijgen en dat vinden ze niet bij Checkpoint Charlie. Er is maar één plek in de stad waar de muur nog authentiek is, dat is namelijk hier.”³³

Jürgen Litfin

³³ Fragment uit interview met Jürgen Litfin. (Interviewdatum: 14-03-2014).

Al ruim tien jaar brengt de bejaarde Jürgen Litfin zijn dagen door in een oude wachttoren aan de Kielestraße, in het voormalige Oost-Berlijn. Bovenin de grauwe toren kijkt hij uit over de Spree, de rivier waarin zijn broer Günter tijdens een vluchtpoging in 1961 werd doodgeschoten. Inmiddels is de wachttoren een *memorial*, waar toeristen een rondleiding kunnen krijgen van Jürgen. Het kader bovenaan bladzijde 60 beschrijft hoe dit *memorial* tot stand is gekomen.³⁴

Jürgen Litfin voor de wachttoren die inmiddels dienst doet als *memorial*.
Foto: Lindsey Groot

³⁴ De inhoud van dit kader is gebaseerd op een interview met Jürgen Litfin (14-03-2014) en het artikel “Jürgen Litfin wil erkenning voor Muurdode nr.1” via *Volkskrant* (18-10-2006): <http://www.volkskrant.nl/vk/nl/2664/Nieuws/archief/article/detail/797817/2006/10/18/Jurgen-Litfin-wil-erkenning-voor-Muurdode-nr-1.dhtml>

Van puin tot *memorial*

Jürgen Litfin heeft naar eigen zeggen veel weerstand ondervonden bij het oprichten van een *memorial* voor zijn broer Günter. Een jaar na zijn dood werd weliswaar op veler verzoek een gedenksteen gepresenteerd, maar langzaamaan raakte die in de vergetelheid. In 1995 werd de gedenksteen bij wegwerkzaamheden per ongeluk gesloopt. Een bouwvakker vond de gedenksteen tussen het puin en overhandigde hem aan Rainer Hildebrandt, de oprichter van het *Haus am Checkpoint Charlie*. De gedenksteen aan Günter werd een museumstuk, waar Jürgen pas vijf jaar later van op de hoogte werd gesteld. Vanaf toen werd het levensdoel van Jürgen het creëren van een *memorial* voor zijn broer. Met behulp van de huidige burgemeester Klaus Wowereit, nam Jürgen het initiatief om van de wachttoreen een *memorial* te maken. Vanaf 2003 kan iedereen de wachttoreen op afspraak bezoeken.

Net als Jürgen Litfin hebben veel Berlijners een hekel aan toeristenattracties als *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery*. Opvallend is dat zij zich niet ergeren aan het feit dat er geld wordt verdiend aan de geschiedenis, maar aan de fysieke representatie die daarmee gepaard gaat. Deze zou niet correct zijn. Het is echter een utopie om te denken dat het mogelijk is om een eenduidig ‘correct beeld’ van de muur te representeren. Reden hiervoor is dat er simpelweg geen eenduidig beeld is over de Berlijnse muur. Terwijl Berlijners hun herinneringen baseren op eigen ervaringen, berusten de herinneringen van toeristen louter op wat zij tot zich hebben genomen via tussenstations. Hierdoor heeft er een behoorlijke diversiteit aan herinneringen kunnen ontstaan.

Commodificatie heeft ervoor gezorgd dat bijvoorbeeld *Checkpoint Charlie* in staat is om een ‘correcte’ fysieke representatie te bieden voor toeristen, maar deze wordt niet begrepen door Berlijners. Daarbij, fysieke representaties die minder berusten op de verwachtingen van toeristen en meer zijn gebaseerd op hoe de plaats er werkelijk uit zag, zullen in meerdere mate overeen komen met herinneringen die Berlijners aan het bouwwerk hebben, waardoor deze dus alleen door hen begrepen zullen worden.

6.2 Expliciet versus impliciet

Zowel de stukken losse muur, als het *Berliner Mauer Gedenkstätte*, *Checkpoint Charlie* als de *East Side Gallery* functioneren als expliciete *memorials*. Daarmee bedoel ik te zeggen dat het proces van commodificatie ertoe heeft geleid dat ze uitdrukkelijk functioneren als overblijfsel of gedenkplaats aan het verleden, en daarnaast geen andere functie meer hebben. Doordat dergelijke *memorials* zo expliciet zijn, wordt het voor toeristen mogelijk om deze louter als zodanig te begrijpen. Wanneer toeristen bijvoorbeeld een teruggeplaatst stuk muur passeren, zijn ze vaak niet in staat om dit simpelweg als onderdeel te zien van de infrastructuur. Het roept automatisch herinneringen op.³⁵ Zulke expliciete *memorials* maken hun “Mauer im Kopf” stoffelijk, waardoor deze *places of memory* door toeristen als authentiek ervaren kunnen worden.

Voor Berlijners geldt echter het tegenovergestelde. Fysieke overblijfselen van de muur of bewuste representaties hiervan, zijn voor hen een normaliteit en roepen geen herinneringen op. Bovendien zijn ze niet naar deze stoffelijkheid op zoek. Voor hen is er geen fysiek bewijs nodig voor hun “Mauer im Kopf”, ze hebben het bouwwerk immers zelf meegemaakt:

“Ik sta absoluut nergens bij stil als ik bijvoorbeeld Checkpoint Charlie passeer. Het was voor mij normaal dat de muur er stond, maar net zo normaal dat hij nu weg is. In het dagelijks leven word ik er bijna nooit aan herinnerd, maar er zijn wel situaties. Vorig jaar liep ik ’s avonds op 9 november op de Friedrichstraße, richting West-Berlijn. Toen ik vlakbij Checkpoint Charlie was, moest ik wel even denken aan de avond dat ik voor het eerst West-Berlijn inliep. Niet zozeer omdat ik Checkpoint Charlie zag, maar vanwege het straatnaambord. Daar verzamelden we om elkaar niet kwijt te raken. Bovendien liep ik erlangs, omdat ik er doelbewust bij wilde stilstaan die avond.”³⁶

Mario Schatta, voormalig inwoner van de DDR

³⁵ Conclusie gebaseerd op straatinterview en informele gesprekken op verschillende plekken en data.

³⁶ Fragment uit interview met Mario Schatta (Interviewdatum: 08-04-2014).

Het feit dat expliciete *memorials* geen herinneringen oproepen bij Berlijners, kan verklaard worden door het feit dat het expliciet maken, gebeurt middels commodificatie. Dit proces gaat immers gepaard met selectie en vervorming ten behoeve van commerciële belangen. Ondanks het feit dat Berlijners net zo goed hun herinneringen selecteren en vervormen, zijn ze wel in staat om te zien dat het uiterlijk van huidige *memorials* niet overeenkomt met hoe deze plekken er vroeger uit zagen. Op deze manier ontstaat er een wisselwerking. Hoe explicieter het *memorial*, des te meer authenticiteit en betekenis het krijgt voor toeristen, maar des te minder voor Berlijners.

Er zijn echter ook *memorials*, die exact het tegenovergestelde bewerkstelligen. Hiermee bedoel ik *memorials* die alleen als zodanig kunnen worden ervaren, op het moment dat de observant deze stilzwijgendheid weet bloot te leggen. Om die reden noem ik ze graag impliciete *memorials*. Uitsluitend Berlijners zijn ertoe in staat om impliciete *memorials* te ervaren, vanwege het feit dat hun herinneringen berusten op eigen ervaringen. Deze *memorials* worden vanwege dit oproepende karakter door Berlijners als authentiek gezien:

“Ik heb altijd in de wijk Charlottenburg gewoond, in West-Berlijn. Af en toe passeer ik nog de flat waar mijn oma woonde toen ik klein was, en dan moet ik altijd denken aan de Berlijnse muur. Ik ging namelijk graag bij haar op bezoek, want vanaf haar galerij op de 12^e verdieping kon je precies over de muur kijken. Voor mij is de flat nog echt een authentiek overblijfsel van de periode toen de Berlijnse muur er nog stond.”³⁷

Melanie Alperstaedt, Berlijner en persvoorlichter van het DDR Museum

Het flatgebouw krijgt de functie van *memorial* omdat het een fysieke representatie is van Melanie's herinneringen aan de Berlijnse muur. Terwijl toeristen, maar ook veel andere Berlijners het flatgebouw geen enkele andere betekenis toekennen dan zijn eigen esthetische waarde, bevat het gebouw voor Melanie zekere symboliek. Daarnaast wordt het bouwwerk door haar als authentiek ervaren omdat het herinneringen oproept.

³⁷ Fragment uit interview met Melanie Alperstaedt (Interviewdatum 26-03-2014)

Op die manier functioneert voor Mario Schatta het straatnaambord van de Friedrichstraße als impliciet *memorial* en als authentiek overblijfsel van de Berlijnse muur. Zo is er voor elke Berlijner wel een gebouw, tuinbankje, winkel of boom die hen doet herinneren aan de periode dat de Berlijnse muur er nog stond. Toeristen zullen nooit in staat zijn de stilzwijgendheid van deze onbedoelde *memorials* bloot te leggen, simpelweg omdat zij zelf nooit met de Berlijnse muur hebben geleefd. Om die reden zou je kunnen zeggen dat er twee Berlijnse muren door de stad lopen: één die wordt gerepresenteerd middels expliciete *memorials* en alleen voor toeristen zichtbaar is, en één die wordt gerepresenteerd in impliciete *memorials*, die uitsluitend betekenis hebben voor Berlijners die de muur zelf hebben meegemaakt.

6.3 Fragmentatie in authentieke ervaringen

Authenticiteit is een waarde die niet zit opgesloten in een bouwwerk, maar wordt toegekend door degene die het observeert. Om die reden is authenticiteit niet meetbaar, en is er ook geen fragmentatie of versplintering aan de orde. Waar echter wel verschillen in te herkennen zijn, is de aanleiding voor het hebben van een authentieke ervaring.

Toeristen zijn in staat om authenticiteit van de Berlijnse muur te ervaren op sterk gecommuniceerde plaatsen. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat deze commodificatie gepaard gaat met het feit dat fysieke *memorials* berusten op de verwachtingen die toeristen ervan hebben. Eindelijk kunnen toeristen op zoek naar de stoffelijkheid voor de betonnen segmenten waar ze zoveel herinneringen aan hebben. Aanleiding voor deze ervaring van authenticiteit is dus het feit dat dergelijke fysieke representaties overeen komen met hun “Mauer im Kopf,” waardoor deze plaatsen als zeer echt kunnen worden beschouwd. Dat deze plaatsen tijdens het proces van commodificatie vele veranderingen hebben ondergaan, en qua uiterlijk erg verschillen van de plaats toen de muur nog in functie was, is daarbij irrelevant.

Aangezien *places of memory* een bevestigende functie hebben voor toeristen, zou ik willen poneren dat de authentieke ervaringen van toeristen een deductief karakter hebben. In de wetenschapsfilosofie wordt de term deductief vaak toegeschreven aan onderzoeken waarbij observaties worden getoetst aan de hand van een vooropgestelde hypothese (Tijmstra and Boeije 2011). Hoewel deze twee ver uit elkaar lijken te liggen, is er een zekere mate van overlapping herkenbaar. Net als bij

deductieve onderzoeken, berust ook de authentieke ervaring van de toerist op een zoektocht naar bevestiging van een vooropgestelde hypothese. Deze hypothese heeft echter niet de vorm van een wetenschappelijke tekst, maar is wel een veronderstelling in de vorm van visualisaties en herinneringen. Kortom, sterk gecommificeerde *places of memory* zoals *Checkpoint Charlie* en de *East Side Gallery* worden als authentiek ervaren, omdat hun herinneringen de toetsing op juistheid hier doorstaan.

Voor Berlijners hebben impliciete *places of memory* een spontaner karakter. Het betreft immers willekeurige *places of memory* die herinneringen teweeg brengen, geen herinneringen die *places of memory* teweeg brengen. Om die reden zou ik willen stellen dat de authentieke ervaringen van Berlijners een inductief karakter hebben. Net als bij wetenschappelijk onderzoek zijn hun observaties de basis voor een bevinding. Voor Berlijners bestaat zo'n bevinding uit een herinnering die door deze *place of memory* weer opkomt.

Afsluitend kan worden vastgesteld dat de commodificatie van de Berlijnse muur géén fragmentatie heeft opgeleverd in de authentieke waarde van het bouwwerk zelf. Deze is immers niet meetbaar en wordt geconstrueerd door de observant. Commodificatie heeft met het expliciet maken van *memorials* echter wel een fragmentatie veroorzaakt in de manier waarop deze authenticiteit ervaren kan worden. Expliciete *memorials* worden alleen begrepen door toeristen en impliciete *memorials* zullen alleen voor Berlijners als zodanig kunnen functioneren. Deze fragmentatie is ook niet in staat geheel te verdwijnen. Zelfs als Berlijners het proces achter de totstandkoming van *Checkpoint Charlie* zouden begrijpen en het daardoor als authentiek kunnen zien, zullen toeristen nooit in staan zijn om de authenticiteit van impliciete *memorials* te ontrafelen. Simpelweg vanwege het gebrek aan herinneringen die berusten op eigen ervaringen.

7. Conclusie

De Berlijnse muur, het bouwwerk dat ooit werd gezien als het betonnen litteken van de Koude Oorlog is in een kwart eeuw getransformeerd in één van de meest populaire toeristenattracties van Berlijn. Deze *places of memory* ondergingen drastische veranderingen ten behoeve van commerciële belangen, en worden desondanks door toeristen als authentiek bestempeld. Om dit te begrijpen, focuste mijn onderzoek zich op de relatie tussen commodificatie en authenticiteit van de Berlijnse muur, 25 jaar na de val.

Aan de hand van deze casus probeerde ik mijn licht te schijnen op het debat omtrent commodificatie en authenticiteit. Een veelal uitgesproken angst onder antropologen als MacCannell (1973) en Greenwood (1977) is dat iets zijn authenticiteit verliest op het moment dat het gecommificeerd raakt. Dit proces zou namelijk gepaard gaan met standaardisatie, waardoor culturele betekenissen veranderen. MacCannell (1973) voegt daaraan toe dat er ondanks commodificatie nog wel authenticiteit te ervaren is, maar dat het hierbij gaat om *staged authenticity*, omdat de authentieke ervaring in scene is gezet. Weer andere antropologen, Erik Cohen (1988) en Arjun Appadurai stellen dat commodificatie niet in staat is om een bedreiging te vormen voor authenticiteit (Halewood and Hannam 2001). Authenticiteit zit volgens hen niet opgesloten in een bouwwerk zelf, maar is een waarde die wordt geconstrueerd door de observant. In deze thesis deelde ik deze laatstgenoemde visie en werd duidelijk waarom commodificatie op geen enkele manier bedreiging vormt voor de authenticiteit van de Berlijnse muur. Daaraan voegde ik toe dat commodificatie wel een andere manier van het ervaren van authenticiteit heeft blootgelegd, waardoor er een fragmentatie zichtbaar is in de manier waarop authenticiteit ervaren kan worden.

Om dergelijke structuren en onderhandelingen te herkennen, was het onmogelijk om de focus van dit onderzoek te beperken tot één groep of plaats. Behalve de restanten van de Berlijnse muur zelf, behoorden ook *Checkpoint Charlie*, de *East Side Gallery* en het *Berliner Mauer Gedenkstätte* tot de onderzoekslocaties. Hoewel dergelijk gedecentraliseerd veldwerk binnen de antropologie *multi-sited fieldwork* wordt genoemd, stelde ik dat de term *translocal fieldwork* beter van toepassing is op dit onderzoek aangezien deze thesis zich nadrukkelijk focust op de onderhandelingen *tussen* verschillende *places of memory*. Daarbij focuste ik mij ook

op verschillende actoren in het veld. Op de bovengenoemde onderzoekslocaties waren toeristen mijn belangrijkste informanten, maar daarnaast heb ik ook gekeken naar hoe inwoners van Berlijn authenticiteit ervaren en op welke manier de Berlijnse Senaat omgaat met de representatie van herinneringen.

Om de relatie tussen commodificatie en authenticiteit te begrijpen, was het noodzakelijk om eerst te beschrijven hoe dit proces van commodificatie is verlopen. Als startonderdeel van een historische opbouw aan herinneringen, ging ik daarvoor eerst terug naar de periode waarin herinneringen aan het bouwwerk een overheersend donker karakter hadden. Ik liet zien dat het bouwwerk niet alleen evident stond aan de tweedeling van Berlijn, maar ook aan het bestaan van de DDR waar mensen leefden in angst en onderdrukking door de dominante aanwezigheid van de Stasi. Om die reden waren het niet alleen de inwoners van Berlijn, maar ook de bestuurders van de stad die de sporen van het verleden na de val van de muur zo zorgvuldig mogelijk probeerden uit te wissen. Daarbij werd niet alleen de muur met de grond gelijk gemaakt, maar kregen ook straten nieuwe namen.

Na de eenwording van Berlijn werd duidelijk dat de betekenisgeving aan de Berlijnse muur kon worden voorzien van een extra dimensie. Oost-Berlijners werden in het nieuwe Berlijn in staat gesteld om het bouwwerk te missen. Zeer belangrijk daarbij is dat dit niet werd veroorzaakt door een plotselinge erkenning van de positieve aspecten van de Berlijnse muur, maar door de benarde situatie waarin zij terecht waren gekomen in het nieuwe Berlijn. Het nieuwe Berlijn had geen plaats voor *Easties* die ondanks verwoede pogingen er niet in slaagden om te assimileren, en daardoor de lachertjes van de nieuwe Berlijnse samenleving werden. Het veroorzaakte solidariteit en saamhorigheid onder Oost-Berlijners die berustte op romantisering van het verleden en op het collectieve gemis van het dagelijks leven in de DDR. Het zorgde ervoor dat zij weer het gevoel hadden een collectieve identiteit te hebben, iets dat zo werd gemist in het nieuwe Berlijn. Middels het opnieuw in gebruik nemen van Oost-Duitse producten probeerden zij hun collectieve, historische identiteit te beschermen en verzet te bieden tegen de *Westernization* van Berlijn.

Deze nostalgische gevoelens voor de DDR, en daarmee de aanwezigheid van de Berlijnse muur werden vervolgens ook gerepresenteerd in televisieshows en films die naast Oost-Berlijners ook de rest van de wereld zichtbaar vermaakten (Puteri 2014). Oost-Berlijn veranderde daardoor van een lachertje in ware *cult*. De

representatie van de media stelde ook mensen die de muur nooit zelf hadden meegemaakt in staat om herinneringen aan het bouwwerk te creëren. Al snel werd duidelijk dat er door deze verspreiding aan herinneringen, een behoefte kwam aan een fysieke representatie hiervan. De muur moest in een pasbare vorm terugkeren in het Berlijnse landschap, een taak die vooral bij commerciële ondernemers werd gelegd. Het bouwwerk onderging hiermee een proces van *musealization*, waarbij erkend werd dat het stenen object meer betekenis had dan zijn eigen esthetische waarde (Piazzai 2012:15). Ten behoeve van commercieel belang werden *places of memory* gevormd naar de wensen van toeristen. Dit ging gepaard met selectie, vervorming en commercialisering waardoor sommige herdenkingsplekken qua uiterlijk nog weinig overeen kwamen met hoe deze eruitzagen toen de muur nog in functie was.

Na het proces van *musealization* en commodificatie beschreven te hebben, ging ik kijken op welke manier authenticiteit vorm krijgt op dergelijke locaties. Berlijners gaven aan geen enkele mate van authenticiteit te ervaren bij toeristische *places of memory* zoals *Checkpoint Charlie*. De plaatsen zouden hiervoor teveel veranderingen hebben ondergaan ten opzichte van de situatie vroeger. Toeristen gaven aan diezelfde sterk gecommificeerde herdenkingspraktijken wél als authentiek te ervaren. Zij gaven hiervoor bewust, dan wel onbewust als argument dat de plaats een fysieke representatie was van de muur die ze in gedachten hadden. Dit vormde voor mij de belangrijkste aanleiding om de theorieën van MacCannell (1973) en Greenwood (1977) in twijfel te trekken. Ik concludeerde dat commodificatie op geen enkele manier een bedreiging kan zijn voor authenticiteit, omdat deze niet zit opgesloten in het bouwwerk zelf. Duidelijk werd dat authenticiteit een waarde is, die afhankelijk is van met welke ogen er naar het bouwwerk wordt gekeken.

Aansluitend onderzocht ik op welke manier de Berlijnse muur of fysieke representatie daarvan authentieke waarde krijgt voor Berlijners. Zij maakten bewust en onbewust duidelijk dat iets voor hen authentiek wordt op het moment dat het herinneringen oproept. Daarmee is authenticiteit voor hen een externalisering van het interne proces.

Ik constateerde tot slot dat commodificatie op die manier fragmentatie heeft veroorzaakt binnen ervaringen van authenticiteit. Ik liet zien dat toeristen authenticiteit ervaren wanneer de fysieke representatie een bevestiging vormt voor hun “Mauer im Kopf.” Berlijners ervaren daarentegen authenticiteit op het moment

dat een fysieke representatie herinneringen oproept. Aan de hand van deze constatering, introduceerde ik twee nieuwe termen op het gebied van het ervaren van authenticiteit. Terwijl toeristen *deductieve ervaringen* van authenticiteit hebben, wegens het bevestigende karakter, hebben Berlijners *inductieve ervaringen* van authenticiteit wegens het oproepende, spontane karakter.

Kortom, commodificatie van de Berlijnse muur is op geen enkele manier een bedreiging voor authenticiteit maar heeft wel een fragmentatie veroorzaakt in de manier waarop deze ervaren wordt.

Literatuurlijst

Anderson, Benedict

2006[1991, 1983] 'Imagined Communities.' London: Verso Books.

Barney, Timothy

2009 'When We Was Red: Good Bye Lenin! and Nostalgia for the "Everyday GDR".' *Communication and Critical/Cultural Studies* (6)2:132-151.

Bartoletti, Roberta

2010 'Memory Tourism' and the Commodification of Nostalgia.' *In* *Tourism and Virtual Culture: Volume 1 Theories and Concepts*. Peter Burns, Cathy Palmer and Jo-Anne Lester eds. Pp. 23-42. London: CAB International.

Bauman, Zygmunt

1990 'Modernity and Ambivalence.' *In* *Global Culture: Nationalism, Globalization and Modernity*. Mike Featherstone eds. Pp. 143-170. London: Sage Publications Ltd.

Becker, Wolfgang reg.

2003 'Good Bye, Lenin!' 121 min. Sony Pictures Classics. Duitsland: Berlijn.

Berdahl, Daphne

1999 'Nostalgia' for the present: Memory, longing and East German things.' *Ethnos: Journal of Anthropology* (64)2:192-211.

Boellstorff, Tom

2003 'Dubbing Culture: Indonesian *gay* and *lesbi* subjectivities and ethnography in an already globalized world.' *American Ethnologist* (30)2:225-242.

Brockmeier, Jens and Donal Carbaugh

2001 'Narrative and Identity: Studies in Autobiography, Self and Culture.' Amsterdam: John Benjamins Publishing Co.

Burns, Peter M.

1999 'An Introduction to Tourism & Anthropology.' London: Routledge.

Cohen, Erik

1988 'Authenticity and Commodization in Tourism.' *Annals of Tourism Research* (15)1:371-386.

- DeWalt, Kathleen M and DeWalt, Billie R.
2011 'Participant Observation: A Guide for Fieldworkers.' Plymouth:
AltaMira Press.
- Dieckmann, Christoph
2003 'Honis heitere Welt.' *Die Zeit* 2003:36. Elektronisch document,
http://www.zeit.de/2003/36/Ostalgie_/seite-4. Bezocht op 03-07-2014.
- Eriksen, Thomas Hylland
2007 'Globalization. The Key Concepts.' Oxford: Berg Publishers.
- Feversham, Polly and Leo Schmidt
1999 'Die Berliner Mauer heute: Denkmalwert und Umgang.' Berlin: Verlag
Bauwesen.
- Fink, Carole K.
2014 'Global Cold War: An International History.' Boulder: Westview
Press.
- Gieseke, Jens
2014 'The History of the Stasi: East Germany's Secret Police, 1945-1990.'
New York: Berghahn Books.
- Greenwood, Davydd J.
1977 'Culture by the Pound: An Anthropological Perspective on Tourism as
Cultural Commoditization.' *In* Hosts and Guests. Valene L. Smith eds. Pp.
129-139. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Groot, Lindsey
2014 'De Berlijnse muur: van politiek symbool tot stedelijk icoon.'
Onderzoeksvorstel MA Multiculturalisme in Vergelijkend Perspectief.
Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Halewood, Chris and Kevin Hannam
2001 'Viking Heritage Tourism: Authenticity and Commodification.'
Annals of Tourism Research (28)3:565-580.
- Handler, Richard and William Saxton
1988 'Dyssimulation: Reflexivity, Narrative and the Quest for Authenticity
in "Living History."' *Cultural Anthropology* (3)3:242-260
- Hannerz, Ulf

- 2003 'Being there... and there... and there!: Reflections on Multi-Site Ethnography.' *Ethnography* (4)2:201-216
- Harkin, Michael
- 1995 'Modern Anthropology and Tourism of the Authentic.' *Annals of Tourism Research* (22)3:650-670.
- Hedetoft, Ulf and Mette Hjort
- 2002 'The Postnational Self.' Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Huysen, Andreas
- 2003 'Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory.' Stanford: Stanford University Press.
- Jordan, Jennifer A
- 2006 'Structures of Memory: Urban Change in Berlin and Beyond.' Stanford: Stanford University Press.
- Jozwiak, Joseph F. and Elisabeth Mermann
- 2006 "The Wall in Our Minds?" Colonization, Integration, and Nostalgia.' *The Journal of Popular Culture* (39)5:780-795.
- Juris, Jeffrey S.
- 2008 'Networking Futures: The movements against corporate globalization.' Durham: Duke University Press.
- Legg, Stephen
- 2004 'Review of: 'Memory and Nostalgia.' In *Cultural Geographies* 11:99-107.
- MacCannell, Dean
- 1973 'Staged Authenticity: Arrangements of Social Space in Tourist Settings.' *American Journal of Sociology* (79)3:589-603.
- Macdonald, Sharon
- 2013 'Memorylands.' London: Routledge.
- Martin, Alexander R.
- 1954 'Nostalgia.' *The American Journal of Psychoanalysis* (14)1:93-104.
- Nora, Pierre
- 1989 'Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire.' Special Issue: *Memory and Counter-Memory, Representations* (26)2:7-24.
- Piazzai, Michele

- 2012 ‘Stop Amassing Crusts and Stones! A Quantitative Enquiry on the Practice of Deaccessioning for Italian Public Museums.’ M.A. Thesis Cultural Economics & Cultural Entrepreneurship. Erasmus Universiteit Rotterdam
- Puteri, Arwen
- 2014 “Die Mauer im Kopf”: Aesthetic Resistance against West-German Take-Over.’ M.A. Thesis, Department of Humanities and Cultural Studies. University of South Florida.
- Saunders, Anna
- 2009 ‘Remembering Cold War Division: Wall Remnants and Border Monuments in Berlin.’ *Journal of Contemporary European Studies* (17)1:9-19
- Schlör, Joachim
- 2006 ‘It has to go away, but at the same time it has to be kept: The Berlin Wall and the Making of an Urban Icon.’ *Urban History* (33)1:85-105.
- Staud, Toralf
- 2003 ‘Ossis sind Türken.’ *Die Zeit* 2003: 41. Elektronisch document, <http://www.zeit.de/2003/41/Einwanderer>. Bezocht op 24-07-2014.
- Stevens, Quentin
- 2008 ‘Why Berlin’s Holocaust Memorial is Such a Popular Playground.’ *OASE Journal for Architecture*. Elektronisch document, <http://www.oasejournal.nl/en/Issues/77/WhyBerlinsHolocaustMemorialIsSuchAPopularPlayground#071>. Bezocht op 15-07-201.
- Tijmstra, Jesper and Hennie Boeije
- 2011 ‘Wetenschapsfilosofie in de context van de sociale wetenschappen.’ Den Haag: Boom Lemma Uitgevers.
- Timmer, Karsten
- 2000 ‘Vom Aufbruch zum Umbruch: die Bürgerbewegung in der DDR 1989.’ Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wilke, Manfred
- 2014 ‘The Path to the Berlin Wall: Critical Stages in the History of Divided Germany.’ New York: Berghahn Books.
- Wimmer, Andreas
- 2002 ‘Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict: Shadows of Modernity.’ Cambridge: Cambridge University Press.

Bijlage 1: Checkpoint Charlie toen en nu

*Checkpoint Charlie in 1988.
Foto: Johan van Elk via Flickr.com*

*Checkpoint Charlie in 2014.
Foto: TheBearded via Flickr.com*

Bijlage 2: Lijst van belangrijkste informanten

Axel Klausmeier

Directeur van de Berliner Mauer Stiftung en tevens degene die tussen 2001 en 2003 in opdracht van de Berlijnse Senaat samen met Leo Schmidt de route van de voormalige grenszone vastlegde.

Evelyn Zupke

Voormalige DDR-burger en activist.

Hannah Berger

Medewerkster van het Berliner Mauer Gedenkstätte

Jürgen Litfin

Broer van Günter Litfin, die in 1961 werd doodgeschoten tijdens een vluchtpoging van het water. Tevens de initiatiefnemer om van de wachttoren waar vandaan zijn broer werd doodgeschoten een memorial te maken. Momenteel geeft hij daar op verzoek rondleidingen.

Leo Schmidt

Hoogleraar Werelderfgoed en tevens degene die samen met Axel Klausmeier van de Berlijnse Senaat de opdracht kreeg om tussen 2001 en 2003 de route van de voormalige grenszone vast te leggen.

Mario Schatta

Voormalige DDR-burger en activist

Melanie Alperstaedt

Groeide op in West-Berlijn en was 9 jaar oud toen de muur viel. Momenteel is ze persvoorlichter van het DDR Museum.